

Herregårds- landskabet Fussingø

– en kulturhistorisk rapport

HERREGÅRDSLandskabet Fussingø
- en kulturhistorisk rapport

@ 2023 Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum

Redaktion: Klaus Højbjerg, Dansk Center for Herregårdsforskning

Omslag og opsætning: Henrik Maegaard

Tryk: Hornslet Bogtrykkeri

Forsideillustration: Udsnit af Generalstabens Høje Målebordsblade 1870-1899

Rapporten er sat med: Century Schoolbook

Rapportens udgivelse er støttet af Hedeselskabet

ISBN: 978-87-995787-7-1

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk fotografisk eller anden gengivelse af denne bog eller dele deraf er, uden forlagets skriftlige samtykke, ikke tilladt ifølge gældende dansk lov om ophavsret.

Indholdsfortegnelse

Kort præsentation

Oversigt over centrale bevarede elementer i herregårdslandskabet ved Fussingø

Herregårdslandskabet Fussingø – en kulturhistorisk rapport.

- Indledning
- Årsag og motivation
- Afgrænsning
- Opbygning

Kapitel 1. Topografisk redegørelse

- A) Beskrivelse af landskabets terræn og de hydrologiske forhold
  - Indledning
  - Terræn
  - Hydrologi
- B) Beskrivelse af jordbund og vegetation
  - Indledning
  - Jordbund
  - Vegetation
- C) Beskrivelse af byggeri og infrastruktur
  - Indledning
  - Det første Fussingø og vejene i den østlige del af området
  - Herregårdsanlægget
  - Vejene i den vestlige del af området
  - Øvrig bebyggelse og parkering

Kapitel 2. Kulturhistorie

- A) Perioden ca. 1540-1765
  - Indledning
  - Oprettelsen af den nye hovedgård
  - Hovedgårdsjorden på Albret Skeels tid
  - Konsolidering af hovedgårdsjord og fæstegods
  - Birkeret og møllepligt – bøndernes brug af og forhold til hovedgården
  - Landskab.
  - Barokhaven
  - Afrunding – Perioden ca. 1540-1765
- B) Perioden 1765-1830
  - Indledning
  - Indberetningerne
  - De snorlige diger og fredskovsforordningen
  - Rene linjer udadtil
  - Scheel von Plessens "Maison de plaisance" – samt yderligere byggerier på hovedgårdens jord i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet

- C) Perioden 1830-1945
  - Indledning
  - Rationel skovdrift
  - Dræning
  - Bemærkninger om landskabet omkring hovedgårdsjorden
  - Fussingø som sommerbolig for et hollandsk herskab.
  - Nye byggerier på hovedgårdsjorden
  - Reduktioner af hovedgårdstilliggendene i det 20. årh.

Afslutning

- Indledning
- Fra mekanisering til økologi og natur
- Fussingø i kontekst

Litteraturliste

- Kilder
- Kilder på nettet
- Litteratur

Kort præsentation

Den igangværende omdannelse af herregårdslandskabet ved Fussingø til naturnationalpark vil medføre, at en række betydelige kulturhistoriske spor i fremtiden kommer til at fremstå mindre tydelige. Således vil de frie udsyn, de markante skovbryn og de solitære træer, der fremhæves i fredningskendelserne for Fussingø Sø og Fussingø Hovedgård af henholdsvis 1953 og 1956¹, formentlig gradvist komme til at fremstå med en mindre prægnant karakter end det i dag er tilfældet – ligesom historiske diger, vejforløb og stier antageligvis vil blive stedse vanskeligere at erkende. Derfor har Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum og Dansk Center for Herregårdsforskning med nærværende rapport søgt at redegøre for landskabets historie, dets bevarede kulturhistoriske spor og landskabelige kvaliteter, som de fremtræder i dag (primo 2023).

Der er i Fussingøs tilfælde tale om et usædvanligt velbevaret herregårdslandskab. Det helhedspræg, der kendetegner det traditionelle danske herregårdslandskab, findes i høj grad endnu intakt her. Og mange af herregårdslandskabets karakteristiske enkeltelementer vidner fortsat om herregårdens formative rolle gennem århundreder. Fremstår landskabet således i mangt og meget som et arketypisk herregårdslandskab, så er

det dog ikke desto mindre netop qua sin velbevarede karakter og områdets særlige topografi samtidig unikt. Hovedgårdens placering ved den vestlige ende af Fussing Sø, de skovbevoksede højdedrag nord, vest og syd for hovedgården samt områdets infrastruktur i form af veje og dæmninger er træk, der i vid udstrækning – som belyst i nærværende rapport – lader sig føre tilbage til midten af 1500-tallet, hvor godset blev oprettet; mens talrige diger og grøfter særligt vidner om det præg, landboreformerne satte på hovedgårdslandskabet i sidste halvdel af 1700-tallet. Forblev landskabets hovedtræk herefter stort set uændrede, så fandt der i perioden ca. 1910–1920 en omfattende modernisering af godsets bebyggelse sted – en modernisering, der bibragte områdets byggede kultur et vist enhedsligt og særegent præg.

En kulturhistorisk rapport om landskabet ved Fussingø har ikke alene relevans grundet de forandringer, dette specifikke landskab står overfor p.t., men også som et kvalificerende bidrag til den almene debat om det danske kulturlandskab. Herregårdslandskabet udgør her en særlig kategori, hvis status og fremtid påkalder sig stigende interesse grundet dets unikke kvaliteter.

---

¹ Fredningskendelserne vedrørende Fussing Sø og Fussingø Hovedgård indeholder, som fremhævet på Danmarks Naturfredningsforenings hjemmeside: " ... *en klar beslutning om bevaring af natur med imponerende udsigter...* ". De specificerer, at fritstående træer langs vejene samt gamle trægrupper og elleskove skal bevares længst muligt i området omkring hovedgården, og at åbne arealer ikke beplantes eller bebygges. <https://www.fredninger.dk/fredning/fussing-soe-og-fussingoe-hovedgaard/>

Oversigt over centrale bevarede elementer i herregårdslandskabet ved Fussingø

Det klassiske danske herregårdslandskab er bygget op omkring en kerne bestående af selve herregården – eller *hovedgården*, hvis man bruger den historiske, administrative terminologi. Omkring denne findes hovedgårdsjorden – området, der drives direkte under hovedgården. Og frem til landboreformerne var denne i reglen omgivet af fæstegods. Fæstegodset kan i en vis forstand også betragtes som en del af det historiske herregårdslandskab og bærer da også som kulturlandskab ofte præg af forbindelsen til hovedgården. Imidlertid gælder redegørelsen i nærværende sammenhæng det, man kan betegne som det centrale eller egentlige herregårdslandskab – hovedgårdsjorden – der altså i Fussingøs tilfælde er under omlægning til naturnationalpark.

Følgende liste udgør en oversigt over centrale bevarede elementer i herregårdslandskabet ved Fussingø. Den er ikke et udtryk for en prioritering af de respektive elementers værdi, men spejler en tilnærmelsesvis kronologi, således at de ældste bevarede elementer så vidt muligt nævnes først.

1. Skovene

Bakkerne omkring Fussingø har sandsynligvis været skovklædte siden oldtiden, og for herregården betød de anseelige skovarealer både rigelighed på bygningstømmer og gode forudsætninger for jagt.

2. Markerne

Grundlaget for de store marker nord og syd for hovedgården blev skabt før midten af 1500-tallet

ved nedlæggelsen af landsbyerne Grove og Nederfussing.

3. Dæmningen

Dæmningen, der forbinder halvøen Gammelhave med fastlandet, er ikke dateret, men den må være anlagt før midten af 1500-tallet.

4. Ruinen

Ruinen efter det først Fussingø opført af Albret Skeel omkring 1555 ses endnu på halvøen kaldet Gammelhave.

5. Vejnettet

Vejnettet omkring Fussingø kan i sine hovedtræk føres tilbage til midten af 1500-tallet. Hovedgården ligger dengang som nu centralt placeret med veje strålende ud mod landsbyerne Øster Bjerregrav, Læsten, Volstrup, Svinding, Ålum og Venning, der alle engang ejedes af godset. I Sønderskoven findes en fredet hulvej, der løber omtrent parallelt med Fussingøvej, og som givetvis er en forløber for denne.

6. Vaserne

To vaser (vejførende dæmninger anlagt på bløde arealer) strækker sig tværs over Skals Ådal fra hovedgårdsjorden til foden af Læsten Bakker. Vaserne daterer sig med al sandsynlighed begge til 1500-tallet. Vejen fra Fussingø til landsbyen Læsten løber endnu i dag ad den østligste af de to vaser.

7. Gammelhave

Gammelhave kaldes halvøen, hvor det første Fussingø opførtes. Halvøens østlige del optages af et haveanlæg, hvis endnu bevarede hovedstruktur i form af stier og lindealléer kan føres tilbage til 1700-tallet.

8. **Diger og grøfter**

Skriftlige kilder vidner om, at der er blevet "*grøftet og gravet*" ved Fussingø, siden Albret Skeel oprettede godset i midten af 1500-tallet. Særlig stor aktivitet var der imidlertid i slutningen af 1700-tallet under Christian Ludvig Scheel von Plessen (1741-1801). Her blev de lange lige, dobbeltgrøftede diger, der endnu lader sig iagttage, formodentlig anlagt.

9. **Solitære træer**

Navnlig langs Vasevej findes flere enkeltstående egetræer af anseelig alder. Flere er givetvis plantet af ovennævnte C.L. Scheel von Plessen i slutningen af 1700-tallet.

10. **Levende hegn**

De levende hegn er et karakteristisk element, der især vandt udbredelse i slutningen af 1700-tallet i forbindelse med landboreformerne. Bl.a. Langs Grovebakkevej og langs hovedgårdsjordens grænse mod nordøst ses karakteristiske eksempler på sådanne hegn.

11. **Vandmølle og mølledam**

Selve møllehuset daterer sig til første halvdel af 1600-tallet, og mølledammens etablering må i sagens natur som minimum gå tilbage til denne tid. Den øvrige Møllegård er ombygget omkring 1910.

12. **Hovedbygningen**

Hovedbygningen er opført 1794-1795. Med sin placering på et beskedent bakkedrag umiddelbart vest for Fussing Sø er den karakteristiske hvide hovedbygning placeret således, at der gives en vid udsigt op over markerne mod nord.

13. **Det øvrige hovedgårdsanlæg**

I modsætning til den relativt

anonyme forpagterbolig fra 1865 (placeret mellem hovedbygning og avlsgård) så er Skovridergården fra 1907 (umiddelbart vest for hovedbygningen) et meget stateligt og velbygget hus. Den palæinspirerede byggestil knytter det udtryksmæssigt til den ældre hovedbygning, mens avlsgården, der genopførtes i grundmur af røde sten efter en brand i 1910, knytter sig nærmere til forpagterboligen. Særligt for avlsgårdsanlægget er dog den karakteristisk gulmalede trempeletage.

14. **Fiskerhuset**

Det stråtækte, hvidpudsede, sortopstolpede bindingsværkshus er sandsynligvis opført omkring 1920 umiddelbart nord for en nu forsvundet ældre smedje. Det ligger nær Fussing Sø ved Grovebakkevej. Der er tale om en funktionærbolig under godset – navnet skyldes, at huset tjente som bolig for fiskere, der forpagtede fiskeriet på Fussing Sø.

15. **Skovhusene**

I dag findes fire bevarede funktionærboliger, der kan karakteriseres som skovhuse, eftersom de alle har tjent som boliger for ansatte ved godset, hvis primære beskæftigelse var knyttet til skovene. Et af disse, det såkaldte Groveledshus, er opført i 1917, mens de tre øvrige – Kardamshuset, Espenlågenhus og Hesselbjerghus – alle er opført omkring 1920. Groveledshuset og Hesselbjerghuset har imidlertid haft ældre forgængere, og som det nu nedrevne Podelshus og det nedbrændte Vasehus har Groveledshuset, som navnet antyder, også fungeret som ledvogterbolig. Hvor Groveledshuset er opført i røde

sten og udviser ligheder med de dele af Møllegården, der opførtes omkring 1910, så viser Kardamshuset, Hesselbjerghuset og Espenlågenhuset ligheder med det ovennævnte Fiskerhus. Alle er de hvidpudsede og stråttækte; Espenlågenhuset er opført i sort opstolpet bindingsværk, mens Kardamshuset har detaljer i bindingsværk.

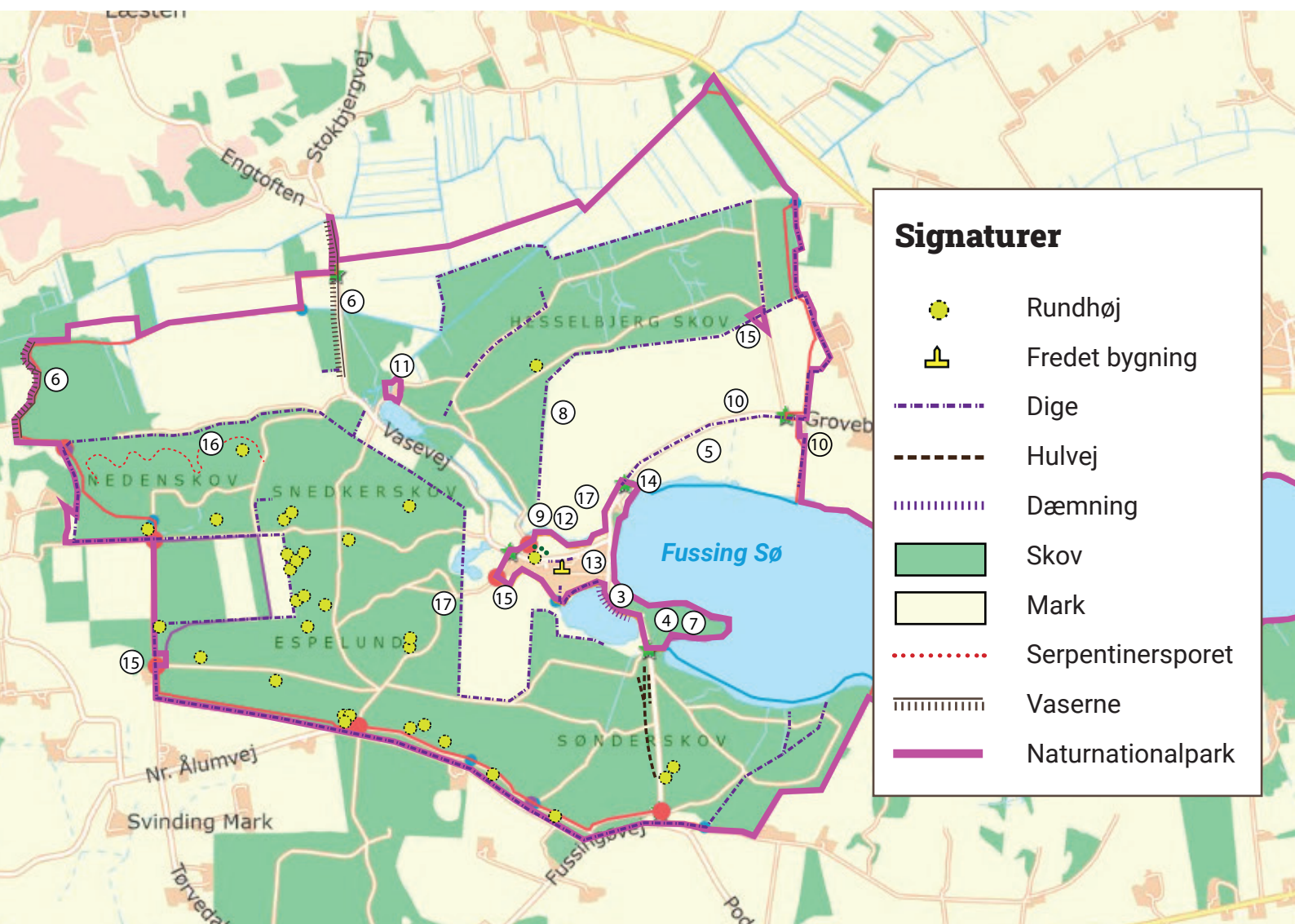
16. Serpentinersporet

I den nordvestlige del af skovene ved Fussingø finder man et såkaldt serpentinerspor, et slynget vejforløb i det stejle terræn, der har

lettet udførslen af træ fra skoven. Det vides ikke, hvor gammelt sporet er.

17. Mindesmærker

Af mindesmærker findes en obelisk sat ved Vasevej i 1875 (omtrent overfor Skovridergården) til minde om C.L. Scheel von Plessens indførelse af arvefæste samt en natursten ved Kardamsvej (i udkanten af den del af skoven, der kaldes Humlegården) med en inskription til minde om skovrider Carl Holten Andersen, der blev dræbt af et vådeskud i 1921.

Figur 1. Kulturarv.dk

Herregårds- landskabet Fussingø

– en kulturhistorisk rapport

INDLEDNING

Årsag og motivation

Den direkte anledning til, at Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum og Dansk Center for Herregårdsforskning har ladet udarbejde nærværende rapport om kulturlandskabet ved herregården Fussingø, er, at området som et resultat af en regeringsaftale indgået i juni 2020 står overfor at skulle indvies som naturnationalpark i indeværende år (2023). Omdannelsen af det eksisterende gods- eller herregårdslandskab til naturnationalpark vil betyde, at landskabet gradvist kommer til at ændre karakter – således vil bl.a. en række betydelige kulturhistoriske spor, der i dag fremstår tydelige, forsvinde eller udviskes.

Redegørelsen for og dokumentationen af disse spor er i sig selv en vigtig opgave. På et mere overordnet plan er rapportens udarbejdelse imidlertid yderligere motiveret ved udsigten til et generelt øget politisk fokus på, hvorledes det danske landskabs ressourcer forvaltes. Regeringens beslutning om at realisere en række nye naturnationalparker samt omlægge hovedparten af de statslige skove til naturskov er et udtryk for en klar vilje til omprioritering på dette felt². Vi ønsker ud fra en kulturhistorisk vinkel at bidrage til diskussionen om disse prioriteringer – og en systematisk, kulturhistorisk kortlægning af landskabet ved Fussingø skal i den henseende derfor også ses som et forsøg på at udvikle en metodik, en generisk tilgang til, hvordan herregårdslandskaber i det hele taget lader sig beskrive og synliggøre i

debatten. Det handler med andre ord om at udvikle et værktøj, der kan tages i brug med henblik på at fremdrage og italesætte herregårdslandskabets særlige kulturhistoriske værdier.

Når det i nærværende sammenhæng er Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum og Dansk Center for Herregårdsforskning, der påtager sig denne opgave, så skyldes det naturligvis, at de to institutioner har formidlingen af og forskningen i de danske herregårdes kulturarv som deres ansvarsområde. Herregårdslandskabet er imidlertid et område, hvor de pågældende institutioner længe har set et udtalt behov for en fornyet forskningsindsats; traditionelt har den historiske forskning på området fokuseret på studiet af skriftlige kilder til landskabets udnyttelse og forvaltning, mens den forståelse af herregårdslandskabet, der kan vindes qua rumlige/æstetiske analyser, sjældent er blevet udnyttet. Heller ikke mentalitetshistoriske tilgange til herregårdslandskabet er udnyttet i videre omfang. Og navnlig når det drejer sig om at bidrage på kvalificeret vis til forståelsen af de danske herregårdslandskabers særlige kvaliteter – der i dag ikke uden videre opleves som relevante af en bredere offentlighed – har netop disse tilgange et væsentligt potentiale. Med nærværende rapport vil det imidlertid kun være muligt lejlighedsvist at antyde sådanne perspektiver, men håbet er herved at åbne en dør på klem til videre undersøgelser.

---

² For statslige initiativer vedrørende naturnationalparker se: <https://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/naturnationalparker/> og for initiativer vedrørende udlægning af statsskove som urørte: <https://mim.dk/natur/uroert-skov/>

Afgrænsning

Kortlægningen og beskrivelsen af landskabet ved Fussingø vil i hovedsagen begrænses til det område, der er udpeget som naturnationalpark. Området er i det væsentlige identisk med herregården Fussingøs tidligere hovedgårdsjord og bærer som sådan tydeligt præg af at have været drevet direkte under herregården igennem århundreder. Beskrivelsen vil da også tage sit udgangspunkt i fortællingen om området netop som herregårdslandskab: Endnu i dag er det denne kulturhistoriske kernefortælling, der lettest lader sig afkode rumligt og visuelt.

I en videre forstand omfattede herregårdslandskabet også engang de omgivende landsbyer og deres tillæggende jorder. Bønderne her var oprindeligt fæstere under godset, og i forbindelse med landboreformerne i sidste halvdel af 1700-tallet spillede godsejerne på Fussingø – som mange andre godsejere i tiden – en særdeles aktiv rolle i udviklingen af det nye driftslandskab, der udviklede sig som følge af reformerne.

Godsets betydning for landskabets udvikling udenfor hovedgårdsjorden vil imidlertid ikke blive inddraget i nærværende beskrivelse.

Hvor afgrænsningen i rum således er defineret i og med godsets tidligere hovedgårdsjord – hvoraf hovedparten i dag ejes af staten – så vil beskrivelsen i tid afgrænses ved henholdsvis Fussingø hovedgårds oprettelse i midten af 1500-tallet og hovedgårdens endeligt som privat besiddelse i 1945. Udviklingen af området efter 1945, hvor staten frasælger visse arealer, hvor udviklingen af området som mål for folkelig turisme og rekreation intensiveres yderligere, og hvor staten først medvirker til dræningsprojekter i bl.a. Skals Ådal for sidenhen ved Naturstyrelsens forvaltning at introducere økologisk markdrift, plukhugst og (gen)opretning af vådområder, vil dog kort skitseres, da denne naturligvis også er af væsentlig betydning for forståelsen af og oplevelsen af området i dag.

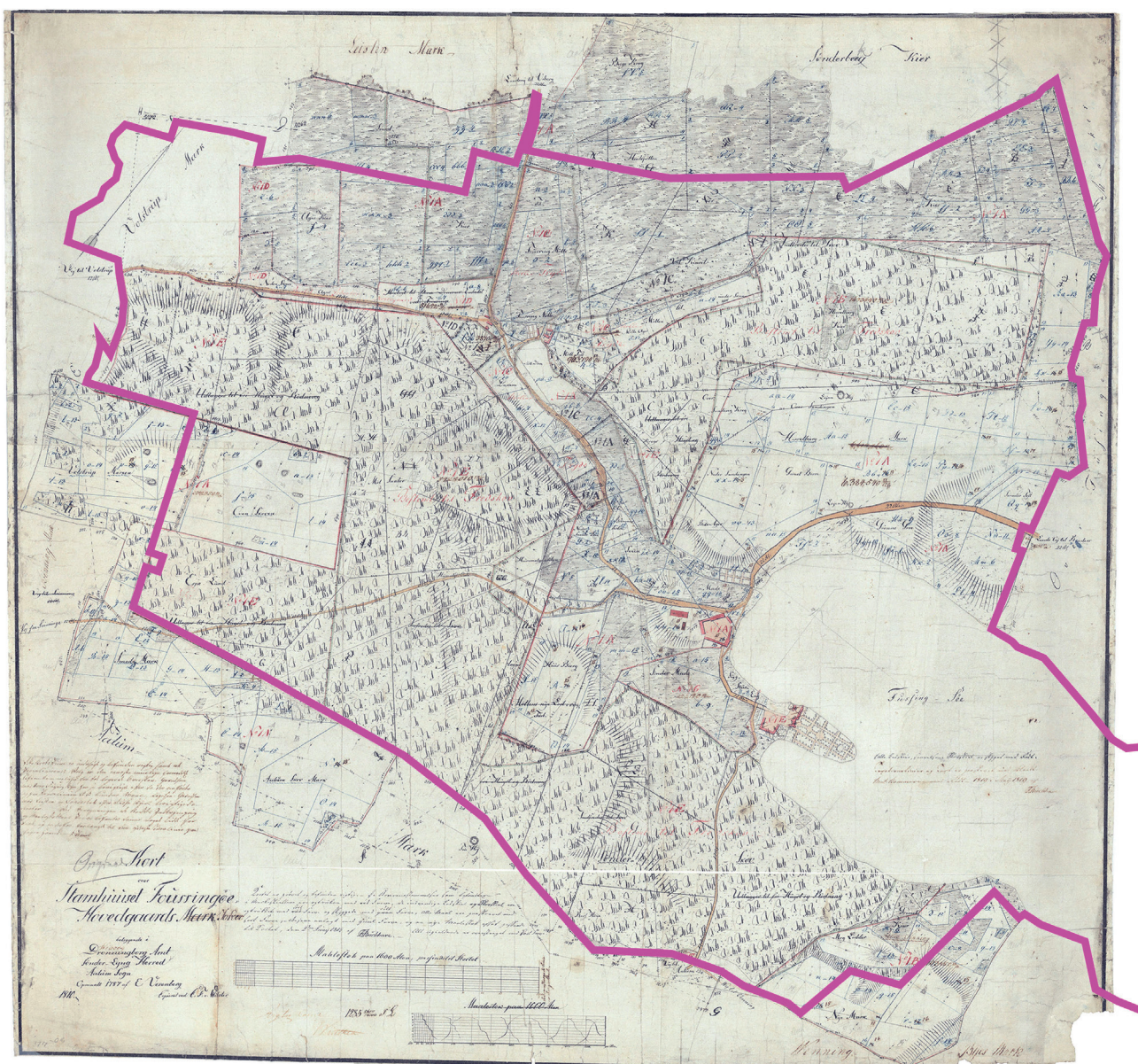
Opbygning

Kulturlandskabet omkring Fussingø vil i det følgende blive beskrevet i to hovedkapitler med hvert deres overordnede tema: Således kapitel 1. Topografi og kapitel 2. Kulturhistorie. Hertil kommer en afrunding og en perspektivering. Tilgangen i hovedkapitel 1 vil være synkron, mens tilgangen i hovedkapitel 2 vil være diakron. Begge kapitler er inddelt i tre længere hovedafsnit.

Kapitel 1 er, som det også fremgår af indholdsfortegnelsen, bygget op af en række afsnit, der bl.a. behandler terræn, hydrologi, jordbund mv. Der er lagt vægt på at tegne billedet af de landskabsmæssige grundforhold

forholdsvist detaljeret, dels således at en læser, der ikke er bekendt med området, kan danne sig et klart billede af stedet, dels således at der etableres et tilstrækkeligt henvisningsgrundlag for de følgende kapitler.

Figur 2. Som det fremgår, svarer den kommende nationalparks udstrækning i vid udstrækning til Fussingøs historiske hovedgårdsjord. Frasalg af jorder i udkanten af hovedgårdsjorden har dog imidlertid betydet en vis reduktion. Historiske kort nettet, Geodatastyrelsen og Naturstyrelsen.

KAP. 1. TOPOGRAFISK REDEGØRELSE

- Beskrivelse af landskabets terræn og de hydrologiske forhold

Indledning

Siden herregården Fussingø blev oprettet i midten af 1500-tallet, har en hovedbygning og et avlsgårdsanlæg ved den vestlige ende af Fussing Sø udgjort centrum for en hovedgårdslod, hvis udstrækning i det væsentlige er bevaret frem til i dag. Det er dette områdes topografi, der vil blive redegjort for i de følgende kapitler.

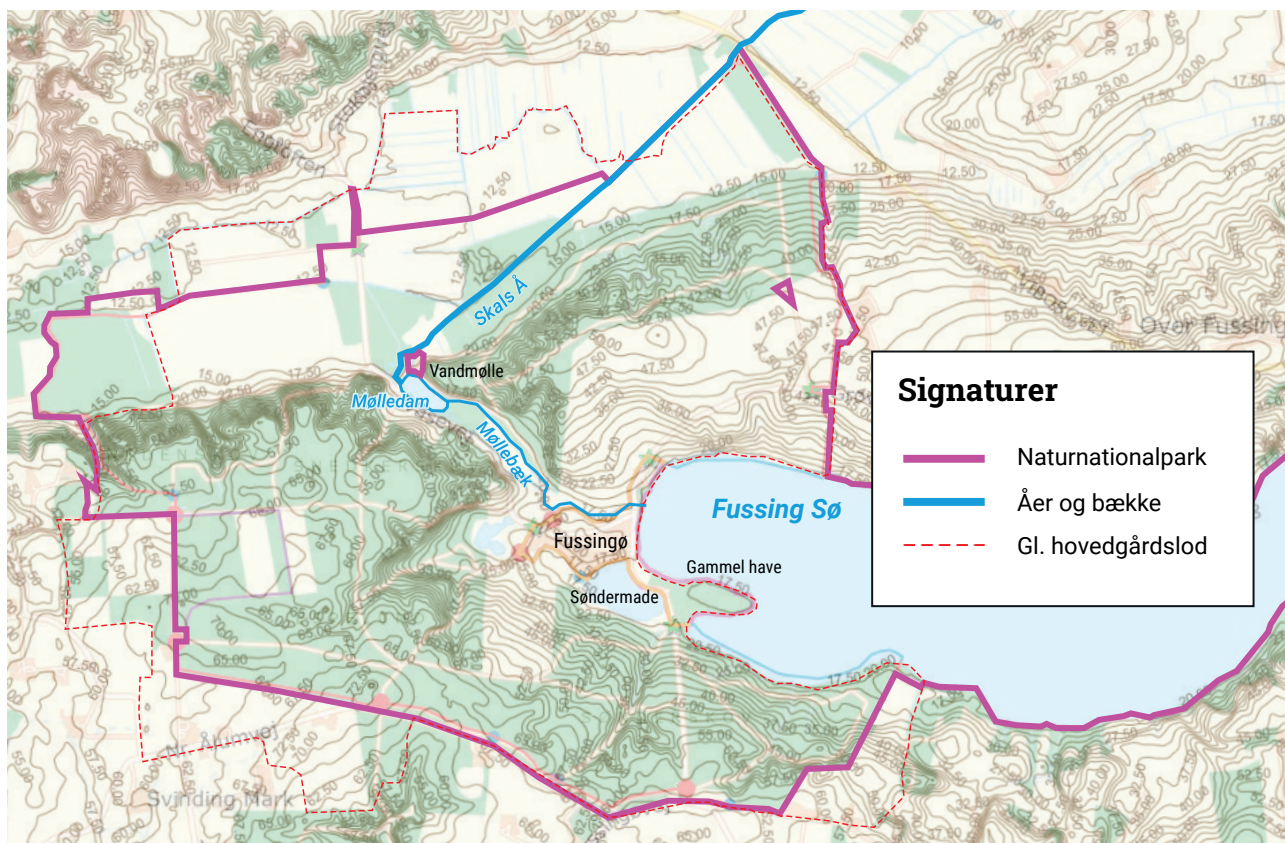
Hvor det er vanskeligt at afgøre hovedgårdsjordens præcise afgrænsning i 15- og 1600-tallet, giver de over området udarbejdede matrikelkort fra henholdsvis 1787, 1864 og 1957 nøjagtige oplysninger om godsets udstrækning. Det fremgår af disse, at hovedgårdsjordens grænser bestod stort set uforandrede i perioden fra 1787 til 1957. Senere er der imidlertid købt og solgt arealer i udkanten af den gamle hovedgårdslod, hvorfor det i dag statsejede areal, der nu er udlagt til naturnationalpark, ikke er fuldt ud identisk med den gamle hovedgårdsjord. I hovedtrækkene er der dog tale om det samme landskab, hvorfor en topografisk beskrivelse af Fussingø hovedgårdslod og Naturnationalpark Fussingø i meget vidt omfang er samme sag.

Hvor redegørelsen i det væsentlige befatter sig med den gamle hovedgårdslod, så er det imidlertid også nødvendigt kort at redegøre for visse overordnede topografiske træk ved de tilgrænsende områder, da terrænets karakter og områdets hydrologiske forhold ellers kun vanskeligt lader sig forklare.

Terræn

Fussingø hovedgård er beliggende ved den vestlige ende af den 3,6 kilometer lange Fussing Sø. Hvor markante bakke- drag rejser sig umiddelbart nord og syd for søen, ligger herregården i en mindre dalsænkning, der skyder sig ind mellem bakkerne mod vest. Herfra skærer en markant sidedal sig gennem bakkerne mod nordvest og skaber herved forbindelse til den øst/vest-orienterede Skals Ådal. Fussing Sø, der forsynes af vand fra de mange kilder langs søens bredder, afvandes ad denne sidedal, hvorigennem Fussingø Møllebæk leder vandet forbi Fussingøs gamle vandmølle – og herfra videre ad en kanal mod nordøst til Skals Å.

I det sydvestlige hjørne af Fussing Sø skyder en lille, aflang halvø – benævnt Gammelhave – sig ud i søen mod øst. Da en mindre sø kaldet Søndermade ligger umiddelbart vest for halvøen, er det alene en landtange mod nord og en landtange mod syd, der knytter halvøen til det øvrige landskab. Det var denne afsondrede placering, der blev valgt, da det første Fussingø opførtes omkring midten af 1500-tallet, medens man i 1700-tallet valgte at flytte herregården cirka 500 meter mod nordvest til en placering på en lav hævn i landskabet umiddelbart nord for søen Søndermade.

Figur 3. Højdekort over Fussingø. Kortviseren.dk

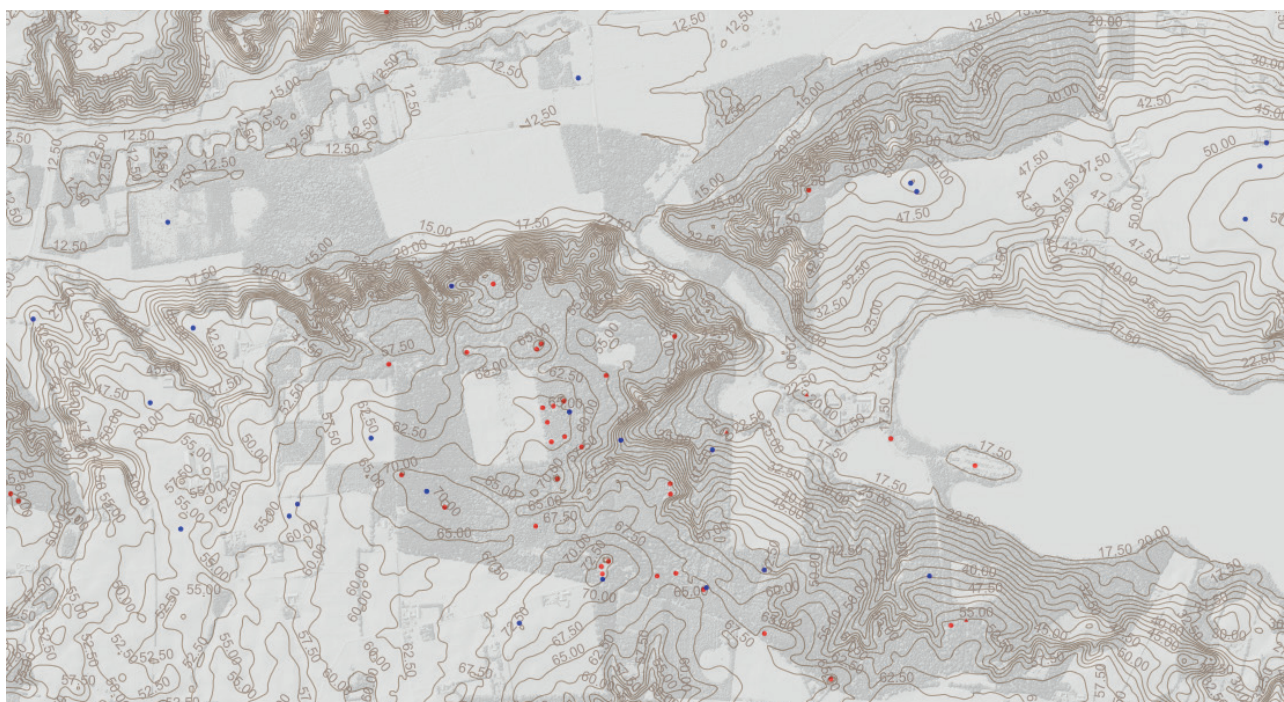
Stedet, hvor herregårdsanlægget ligger placeret i dag, opleves som en lille hævet banke i det ellers lave terræn umiddelbart vest for Fussing Sø. Mod øst, ned til søen, er der herfra et let fald, mens et lidt mere brat om end stadig beskedent fald opleves mod syd, vest og nord. Engarealer og småsøer karakteriserer det lave terræn, der imidlertid snart stiger igen mod både nord, syd og vest. Hvor landskabet mod nord og syd hæver sig forholdsvis jævnt, er stigningen mod vest præget af nogle større forskydninger, da erosionsdale – bl.a. den ovennævnte, ad hvilken Fussingø Møllebæk løber mod Skals Ådal – her sætter deres markante præg på landskabet.

Hvor Fussing Søes vandspejl, Søndermade og Fussingø Møllebæk ligger 17 meter over havets overflade, og den nuværende hovedbygning 22,5 meter, så rejser bakkedraget stik nord for Fussingø sig til en højde af 55 meter over havets

overflade, mens det længere mod vest når en højde på omkring 65 meter – bakkedraget mod syd når en højde på omkring 70 meter over havets overflade.

Bakkedragene nord og syd for Fussing Sø og den lille dalsenkning vest for søen, hvor herregården ligger, indgår i en større, sammenhængende bakkeformation, som skyder sig fra Randers i øst mod et slutpunkt i vest ved landsbyen Tindbæk. Bakkeformationen er markant afgrænset med bratte fald mod henholdsvis Skals Ådal i nord og Nørreådal mod syd. Både mod nord og syd er bakkeformationens rand præget af erosionsdale, der leder mod de respektive ådale. Mod nord er denne zone samt engarealerne på sydsiden af Skals Ådal en del af den gamle herregårdsjord, medens afgrænsningen mod syd tilnærmelsesvist følger højderyggen af det sydlige bakkeforløb.

Figur 4. Med rødt er markeret fredede fortidsminder, med blåt ikke-fredede fortidsminder. 2,5 meter-højdekurver. Kortviseren.dk

Hydrologi

Som allerede beskrevet forsynes Fussing Sø af kilder langs søens bred og afvandes ad Fussing Møllebæk, der via en sidedal løber mod nordvest til Skals Ådal. Hvor bækken når kanten af ådalen, skifter den kurs og løber mod nordøst ad en kanal – Skal Å – gennem engene. Videre i sit løb mod nordøst benævnes vandløbet Skals Å. I sit løb mod nord forenes Skals Å med Kousted Å, hvorefter åens overordnede forløb bevæger sig mod vest for til slut at munde ud i Hjarbæk Fjord.

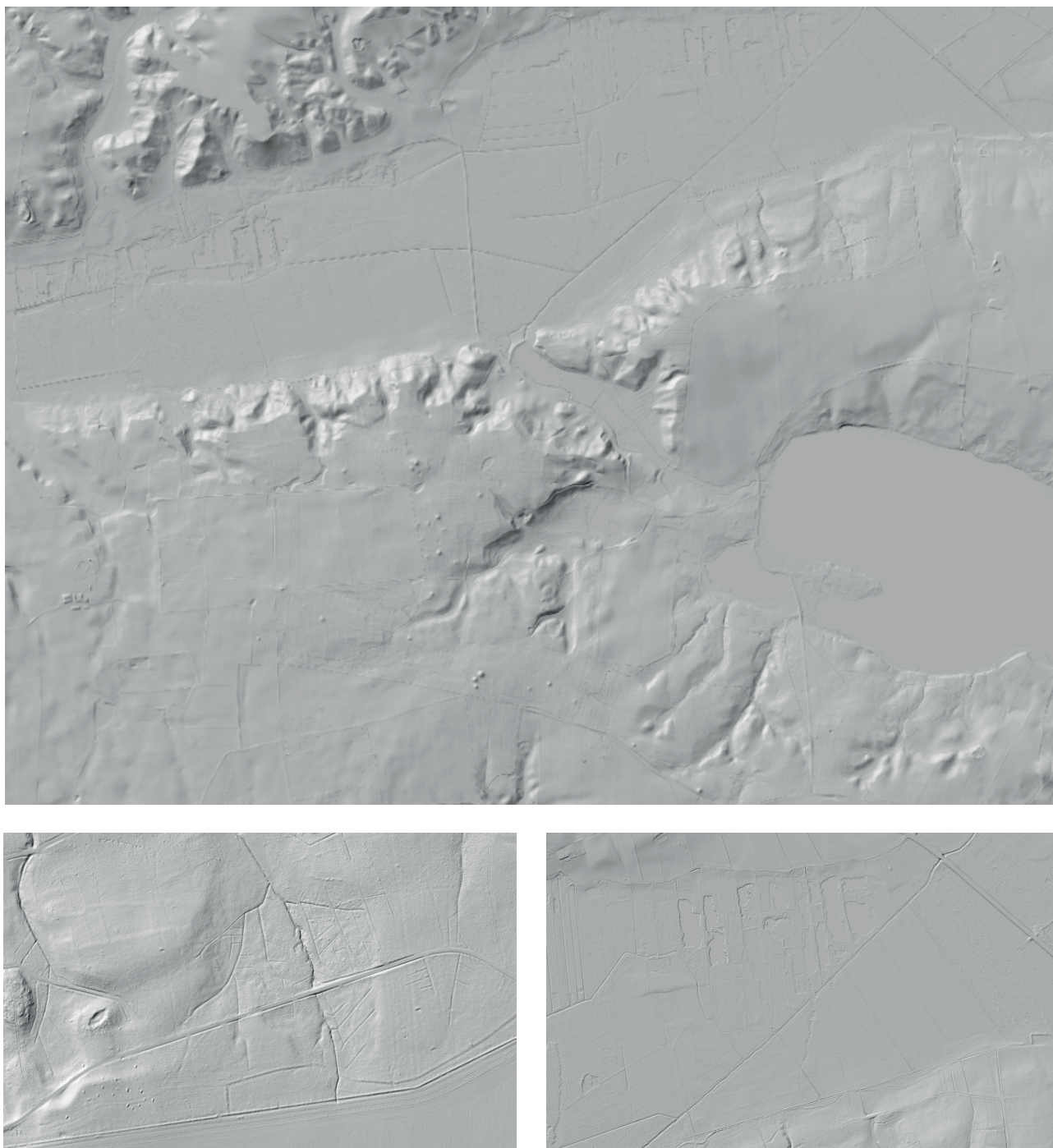
Fra bakkerne nord for Fussingø afvandes naturligt ned mod Skals Ådal, medens det samme gælder med omvendt fortegn for Læsten Bakker nord for ådalen. Bakkerne syd for Fussingø afvandes primært via Nørreådalens længere mod syd, hvilket de mange erosionsdale, der skærer sig fra ådalen mod nord ind i bakkedraget, vidner om. For dalsænkningen ved Fussing Søes vestlige

ende samt de skrånende partier nord og syd for samme finder afvanding til Fussing Sø naturligvis sted – denne afvandes imidlertid, som allerede nævnt, videre via Fussing Møllebæk til Skals Å.

Landskabet omkring Fussingø er præget af en mængde grøfter, der har haft til hensigt at afvande vandlidende agre og skov. I forbindelse med den forestående omdannelse til naturnationalpark vil flere af disse grøfter blive blokeret, og det ventes, at markarealerne som følge heraf bliver mere fugtige, end de er i dag. Områdets naturlige hydrologi er allerede tidligere søgt delvist reetableret ved forskellige indgreb. Således er søerne Kardam, Krogdalsmade og Søndermade opstået i henholdsvis 1993, 2000 og 2003 som resultatet af sløjfede drænsystemer³. Dertil er et omstrøg i 2016 blevet etableret vest om mølledammen, således at møllebækken i dag ledes uden om denne.

³ Kardam må imidlertid også have eksisteret før 1993, om end omfanget af dammen givetvis var betydeligt mindre end i dag.

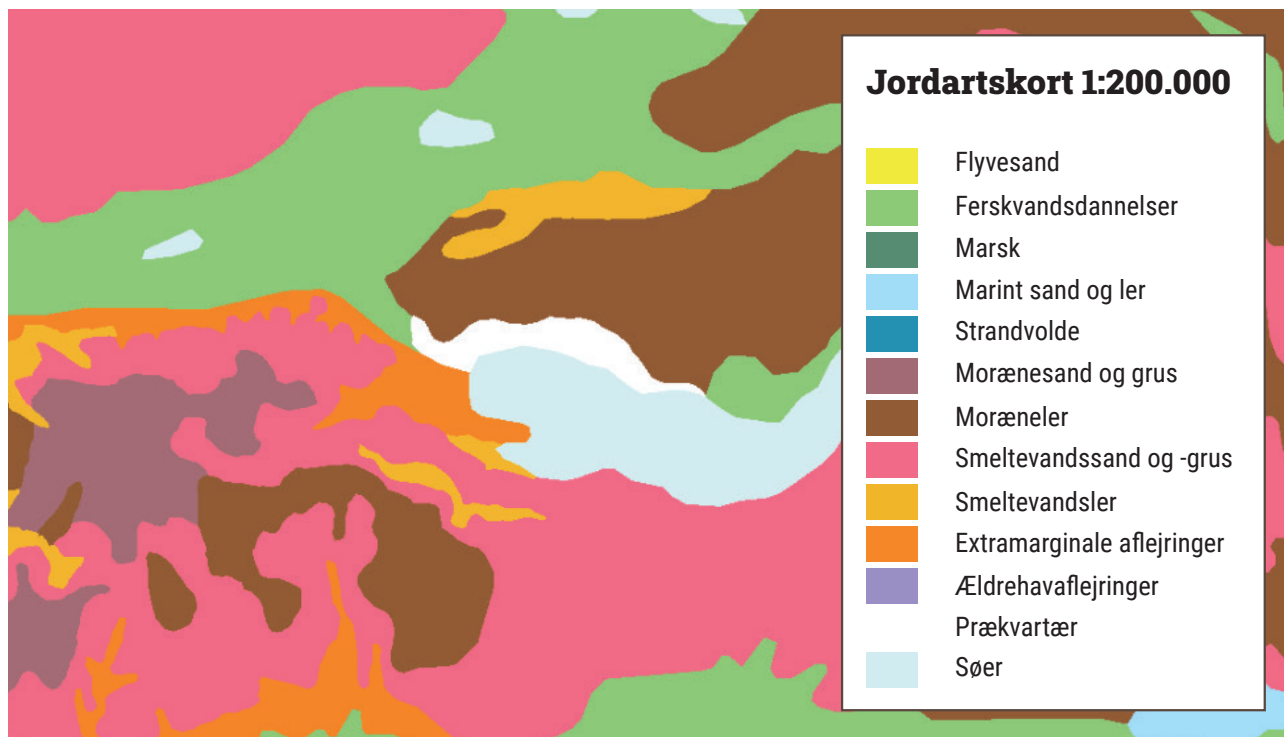

Figur 5. Nærstudies skyggekortene herover, ses en mængde grøfter og kanaler, der formodentlig i hovedsagen hidrører fra sidste halvdel af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. Udsnittet nederst til venstre viser, hvordan en mængde mindre grøfter i den sydlige del af Hesselbjerg Skov leder overfladevandet mod en til dels naturligt opstået grøft, ad hvilken vandet ledes videre mod nord – mod Skals Å. På billedet til højre ses Skals Åens udrettede øvre løb samt de snorlige drænggrøfter, der afvander herregårdens enge syd for åen. Kortviseren.dk

A. BESKRIVELSE AF JORDBUND OG VEGETATION

Indledning

I det følgende afsnit gives en kortfattet skildring af områdets jordbunds- og vegetationsforhold. Landskabet omkring Fussingø udviser stor geologisk og ikke mindst biologisk mangfoldighed – her vil imidlertid alene de allermest generelle forhold, der er af væsentlig betydning for områdets kulturhistorie, blive beskrevet.

Figur 6. Udsnit af Jordartskort 1:200.000, GEUS.

Jordbunden

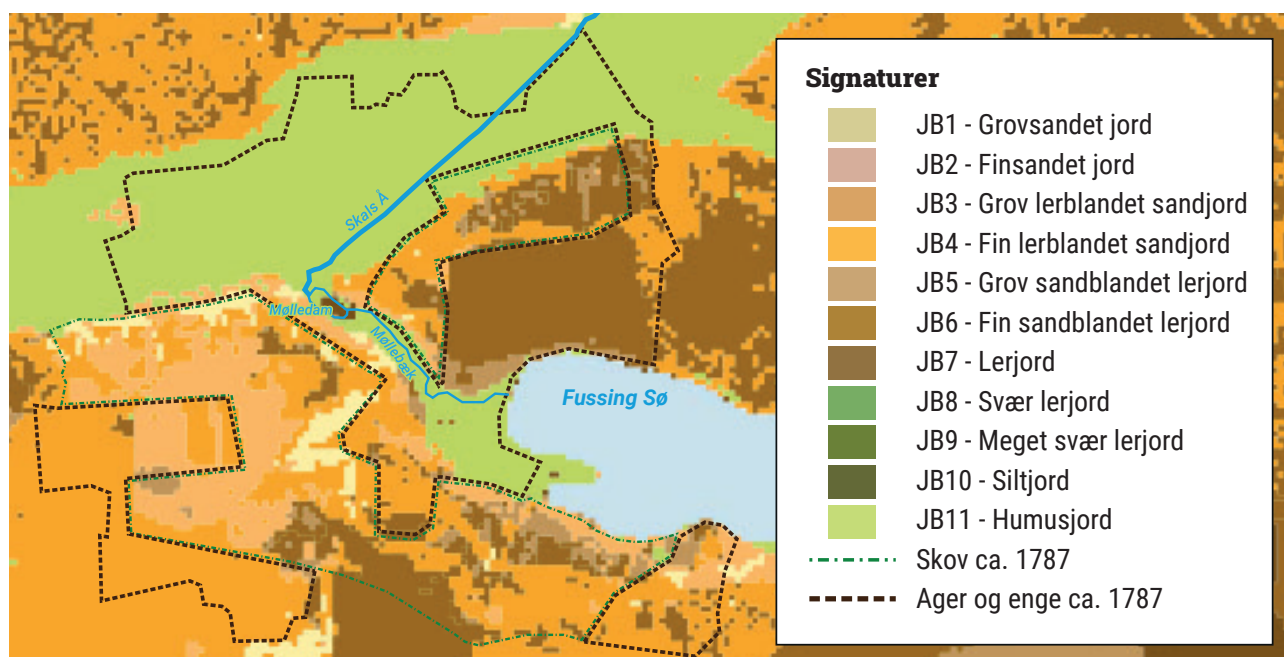
Jordbundsforholdene omkring Fussingø udviser ifølge de såkaldte jordartskort en relativt stor variation. Hvor højdedraget nord for Fussing Sø er en morænelerbakke, består bakkerne syd og vest for søen overvejende af smeltevandssand og grus, mens dalsænkningen vest for søen, hvor herregårdsanlægget ligger, fortrinsvist består af såkaldte ektramarginale aflejringer. Endelig beskrives jordbunden for de mod nord liggende enges vedkommende som ferskvandsdannelser⁴.

Landbrugsstyrelsens kort over jordtyper baserer sig ikke som jordartskortene på geologisk analyse og tolkning, men på

jordbundsprøver⁵. Denne tilgang giver et andet, men strukturelt beslægtet billede af områdets jordbundsforhold. Her ses det, at højdedraget nord for Fussing Sø overvejende består af fin sandblandet lerjord, mens billedet for bakkerne mod syd og vest igen er mere sammensat om end domineret af fin lerblandet sandjord. Et område med overvejende fin sandblandet lerjord ses dog også sydvest for hovedgården. Dalsænkningen omkring hovedgården, sidedalen, ad hvilken Fussingø Møllebæk løber mod nordvest, samt Skals Ådal er helt overvejende humusjord.

⁴ Geologisk kort over de overfladenære jordarter "Jordartskort 1:200.000".

⁵ <https://miljoegis.mim.dk/cbkort?profile=lbst>

Figur 7. Landbrugsstyrelsen kortdata.

Vegetation

Terrænet og jordbundsforholdene omkring Fussingø har naturligvis en afgørende betydning for områdets vegetation. De stejle bakker med overvejende sandjord mod syd og vest er således skovdækkede, mens den gode humusjord i dalsænkningen omkring herregården og op mod Skals Å er udlagt som græsningsenge. Skovene er overvejende løvskove, hvor bøg og eg dominerer. Der findes i forskellige områder af skovene eg og bøg på mellem 200 og 300 år. Den såkaldte troldekov et par hundrede meter vest for mølledammen er således en cirka 300 år gammel bøgebeplantning, hvis karakteristiske udseende bl.a. skyldes, at kreaturer før fredskovsforordningen af 1805 græssede frit i området, mens bøgebeplantningen på Galgebakken cirka 300 meter nordvest for hovedgården går tilbage til 1828⁶. I skovene findes også beplantninger med hjemmehørende såvel som oversøiske nåletræer, der i nogle tilfælde er over 100 år gamle. Skovene

breder sig over de højest liggende arealer og de stejleste skråninger, mens dalsænkningen omkring hovedgården og arealerne op mod Skals Å som nævnt er udlagt som græsningsenge – dog er området kaldet Birkemosen samt et moseområde omkring Vasevej tilplantet eller sprunget i skov i løbet af 1800-tallet.

Endvidere bør nævnes de mindre elle- og askeskove, der findes nord for mølledammen, ved Krogdalsmade og ved Gammelhave, samt de gamle enkeltstående ege, der fx optræder i hegn langs Grovebakkevej og langs Vasevej. Sidstnævnte, der givetvis er mere end 200 år gamle, står alene uden omgivende bevoksning, mens træerne langs Grovebakkevej er integrerede i et hegn, der bl.a. består af hasselbuske og tjørnekrat. Også ved hovedgårdsjordens grænse mod syd, der udgøres af et skovbryn, der strækker sig langs den østlige del af Nørre Ålumvej, Fussingøvej og Podedsvej, optræder flere gamle markante egetræer.

⁶ Krag-Nielsen 2018.

B. BESKRIVELSE AF BYGGERI OG INFRASTRUKTUR

Indledning

I det følgende opridses de væsentligste bebyggelsesmæssige og infrastrukturelle forhold, der kendetegner Fussingø hovedgårdslod i dag. Strøm- og vandforsyning, der ikke har betydning for oplevelsen af landskabet, berøres dog ikke. Som området i øvrigt ejes af bebyggelse af Naturstyrelsen, der selv har kontorfaciliteter på hovedgården. Den gamle avlsgård huser desuden en naturskole, mens hovedbygningen bruges til udstillinger og andre kulturelle formål. Andre bygninger er enten udlejet til funktionærer ansat ved Naturstyrelsen eller til private.

Det første Fussingø og vejene i den østlige del af området

Som allerede nævnt blev det første Fussingø placeret på den lille halvø Gammelhave. Her finder man endnu spor efter hovedbygningen, mens avlsgårdens placering ikke længere lader sig erkende. Ved halvøens rod løber Fussingøvej. Ad den sydlige landtange fører den stik syd op gennem Sønderskov, som det sydligste af skovarealerne på den gamle hovedgårdslod kaldes, for ved skovens sydgrænse at støde til en øst-vest-gående vej, der følger skoven og den gamle hovedgårdsjords sydgrænse. Mod øst kaldes denne vej Podeledsvej, mens den mod vest fortsætter som Fussingøvej. Efter godt 200 meter svinger Fussingøvej mod syd, mens en sidevej kaldet Nørre

Ålumvej fortsætter mod vest langs med Sønderskov.

Bevæger vi os tilbage til Gammelhaven, fører Fussingøvej herfra videre op over den nordlige landtange. Kort efter at have passeret denne støder Vasevej til fra vest, hvorefter Fussingøvej skifter navn til Grovebakkevej. Vejen fortsætter mod nord langs Fussing Sø's vestbred for i en blød bue at bevæge sig mod øst op ad bakken mod landsbyen Over Fussing. På denne strækning passeres et syd-nord-gående læhegn og ejendommen Groveledshus, som markerer hovedgårdsjords grænse mod øst.

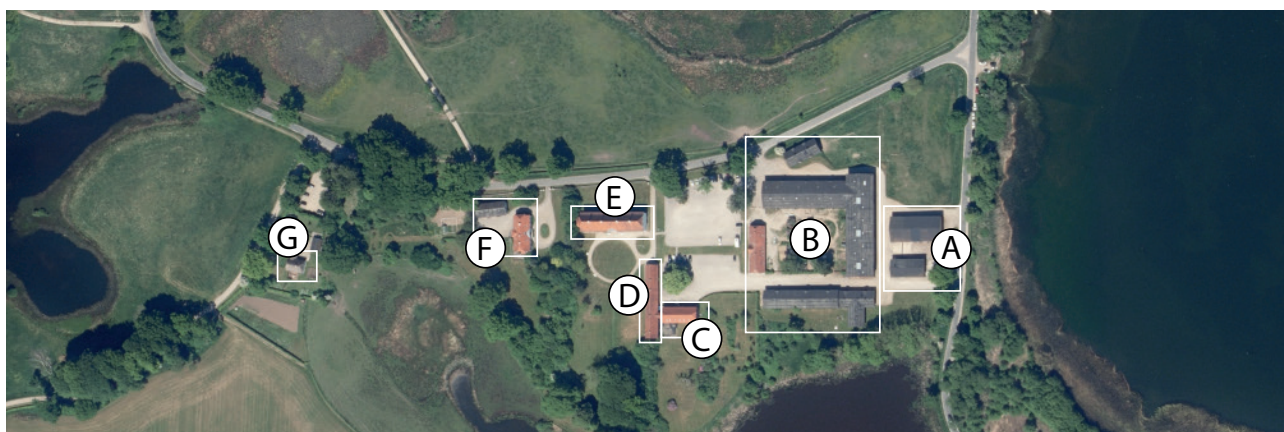

Figur 8. Kortviseren.dk

Herregårdsanlægget

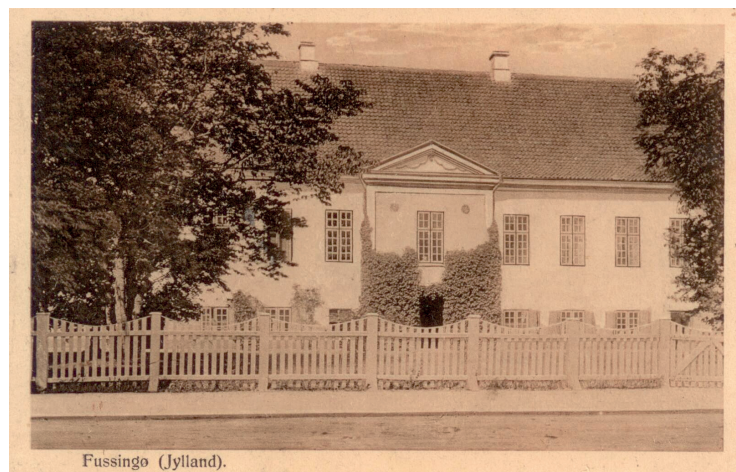
Indrammet af Fussingøvej mod øst, Vasevej mod nord og Søndermade mod syd ligger det nuværende Fussingø avlsgårdsanlæg. Umiddelbart vest for dette ligger en forpagterbolig sammenbygget med et bryggershus, dernæst følger hovedbygningen og til sidst længst mod vest skovridergården. Hvor avlsgårdsanlægget i røde mursten og udstyret med karakteristiske gulmalede, træbeklædte trempler opførtes 1910-11 som erstatning for et ældre nedbrændt anlæg, så stammer den i røde sten opførte forpagterbolig fra 1865, mens den i bindingsværk opførte bryggerslænge og den hvidpudsede hovedbygning i grundmur er fra 1700-tallet og således oprindelige dele af det anlæg, der afløste det første Fussingø beliggende i Gammelhave. Den karakteristiske hvide klassicistiske hovedbygning, der blev opført 1794-1795, er herregårdsanlæggets mest prominente bygning. Det øst-vest-orienterede hus er placeret på toppunktet af den tidligere omtalte lave hævnning midt i dalen vest for Fussing Sø, hvorved det trods sin beskedne arkitektur markerer sig ganske prægnant i landskabet. Det forholder sig først og fremmest til Vasevej, der i en afstand af cirka 15 meter løber parallelt med husets nordfacade, samt det landskabelige rum, der åbner sig mod nord i form af

engene omkring møllebækken og de store markarealer, der strækker sig op over Grovebakke. Husets sydfacade danner sammen med bryggerslængen mod øst og en mængde større træer samt tæt bevoksning mod vest rammerne om et haverum, der strækker sig ned mod en lille dam, der står i forbindelse med Søndermade mod øst. Hovedbygningen består af en høj kælder og en førstesal. Sidstnævnte rummer de herskabelige beboelsesrum. De repræsentative gemakker er placeret mod nord, hvorfra de store vinduer giver god udsigt over eng, ager og skov. Vi kender ikke med sikkerhed de oprindelige funktioner af alle rum, men når eksempelvis herreværelset har været placeret mod syd, kan det indikere, at man her har tænkt i funktioner af mere intim/privat karakter, der i en vis forstand kan siges at tale sammen med det ligeledes mere intime og private landskabsrum – haven – mod syd. Af ældre fotos fremgår det imidlertid, at haven tidligere *ikke* havde den nuværende parkagtige karakter, men snarere fremstod som en mindre gårdsplads afgrænset mod syd af et stakit og delvist skærmet mod øst af beplantning – en indretning, der dog blot synes at må have forstærket indtrykket af områdets private/intime karakter.

Figur 9. A) Lader. B) Avlsgårdsanlæg. C) Forpagterbolig. D) Bryggerslænge. E) Hovedbygning. F) Skovridergård. G) Kardamshuset. Kortviseren.dk

Figur 10. På postkortet fra 1910 til venstre ses øverst, hvordan en beplantning skærmer kigget ind til området umiddelbart nord for hovedbygningen, mens postkortet fra 1907 herover viser det stakit, der i alt fald i tiden omkring år 1900 afgrænsede det, man kan beskrive som en lille, privat herskabelig gårdsplads nord for hovedbygningen. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Synes der for hovedbygningens vedkommende at være et tilsigtet samspil mellem henholdsvis et åbent landskabsrum mod nord og afgrænset landskabsrum mod syd, så synes et egentligt samspil mellem hovedbygningen og avlsgårdsanlægget meget begrænset. Selve avlsgården synes nærmest komponeret som en selvstændig firelænget gård med et par fritstående lader mod øst, mens den tilknyttede forpagterbolig, der ligger trukket et godt stykke tilbage fra Vasevej – trods det at den er sammenbygget mod vest med det ældre bryggershus – indtager en lettere isoleret position, der hverken oplagt spiller sammen med avlsgården eller hovedbygningen. Skovridergården, der som nævnt ligger umiddelbart vest for hovedbygningen, fremstår også umiddelbart som et relativt selvberoende anlæg. Stuehuset ligger med gavlen mod Vasevej, mens udhuset flugter med denne. Om end Skovridergårdens stuehus fra 1907 er et ganske stateligt hus – man

kunne beskrive det som en mindre, men mere pyntet version af hovedbygningen – så giver denne placering på grunden huset et mere privat præg, end tilfældet er for hovedbygningen. Placeringen lader sig i forlængelse heraf imidlertid også herved aflæse som en bevidst underordning i forhold til hovedbygningens facade mod Vasevej.

Set under et er herregårdsanlægget en ganske sammensat og relativt løst integreret helhed – det er ikke klart konciperet med klare over- og underordnede led som mange andre danske herregårdsanlæg, men fremtræder en smule vilkårligt; som en klynge af forskellige bygninger spredt hen over den lave bakkekam mellem Vasevej mod nord og Søndermade mod syd: Og det er en rimelig antagelse, at landskabets beskaffenhed er hovedårsagen hertil – man har holdt sig til den aflange bakkekam for ikke at skulle bygge ud i de bløde og fugtige omgivelser.

Vejene i den vestlige del af området

Knap 100 meter videre mod vest ad Vasevej støder en grusvej kaldet Kardamsvej til fra syd; godt 50 meter nede ad denne ligger på venstre hånd et hvidmalet, stråtækt hus kaldet Kardamshus. Huset, der opførtes i 1920 som bolig for en funktionær med tilknytning til godsets skovforvaltning, kan siges at være den sidste i rækken af bygninger, der opleves som knyttet til herregårdskomplekset. Kardamsvej fører videre gennem skovene mod sydvest, hvor den krydser Nørre Ålumvej på den strækning, hvor denne følger hovedgårdsjordens grænse mod syd. På den anden side af Nørre Ålumvej fører vejen videre til landsbyen Ålum.

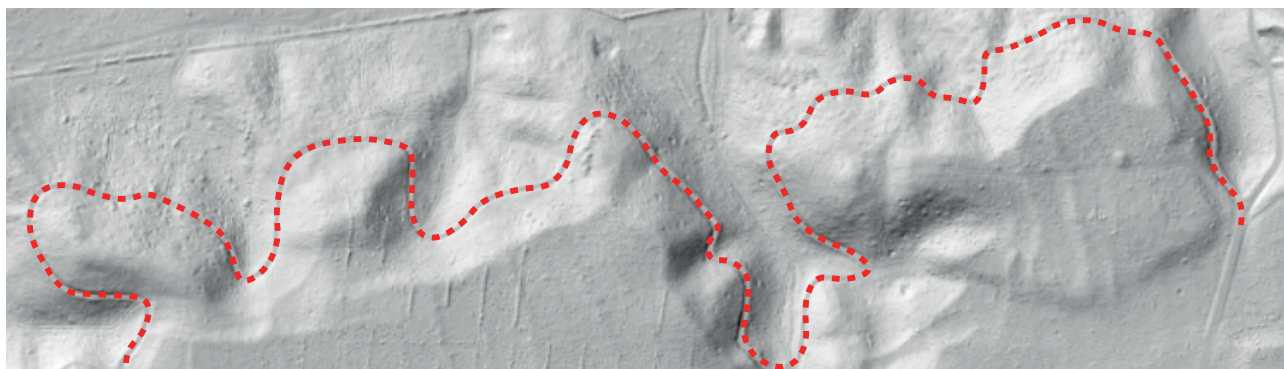
Fra Vasevej, umiddelbart nord for Skovridergården, løber en anden grusvej mod nordvest – denne grusvej krydser møllebækken og antager kort herefter karakter af sti og fører som sådan nordøst om Krogdalsmade og mølledammen til Fussingø Vandmølle. Undervejs knytter den an til de primære skovveje/stier, der giver adgang til den nordøstligste del af Fussingø-skovene, kaldet Hesselbjerg Skov.

Fortsætter man mod nordvest ad Vasevej – små 100 meter videre forbi Kardamsvej – så går endnu en grusvej fra Vasevej mod vest gennem skovene.

Også mod vest markerer skovens ophør her hovedgårdsjordens grænse. Vejen, der kaldes Troldeskovvej, fortsætter videre mod vest til landsbyen Volstrup. De nævnte grusveje samt Fussingøvej i syd er alle forbundne via et fintmasket net af skovveje og stier.

Vender vi tilbage til Vasevej og begiver os videre ad denne, ledes vi mod nordvest gennem den tidligere beskrevne sidedal, hvorigennem Fussingø Møllebæk løber. Vejen fører tæt forbi mølledammen, og nord for mølledammen går en stikvej ind til vandmøllen. Kort efter at have passeret møllen støder en markvej fra vest til Vasevej. Markvejen følger grænsen mellem den skovklædte bakkekam og de åbne enge mod nord. Begiver man sig hen ad markvejen, leder veje og stier op gennem skoven og forbinder sig til netværket af skovveje. En særligt karakteristisk vej kaldet *Serpentinersporet* følger siden af en af bakkekammens mest karakteristiske erosionsdale, hvorved en mere moderat og jævn stigning er opnået, end tilfældet er for de andre skovveje og stier.

Ved skovbrynet svinger Vasevej en anelse, således at vejen nu fører næsten stik nord over engene, til den krydser Vejlebæk, hvorefter den igen tager et sving mod vest op over Læsten

Figur 11. På skyggekortet her ses det tydeligt, hvordan serpentinersporet slynger sig ud og ind langs siderne af en af de erosionsdale, der leder ned til Skals Ådal mod nord. Kortviseren.dk

*Figur 12. Om vinteren kan man fra Serpentinersporet skimte Skalsådalens gennem træerne.
Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.*

Bakker til landsbyen Læsten. Vejlebæk udgjorde tidligere den vestlige del af hovedgårdsjordens grænse mod nord, mens Skals Å udgjorde den østlige. I dag følger den nordlige grænse fra vest mod øst i

store træk et tilløb til Skals Å, dernæst en række grøfter og sluttelig igen Skals Å – et forløb, der hele vejen bærer præg af udretningstiltag.

Øvrig bebyggelse og parkering

Af bebyggelse på den tidligere hovedgårdsjord findes yderligere ejendommen Hesselbjerghus, der ligger i den sydøstlige udkant af Hesselbjerg Skov. En grusvej fra Grovebakkevej, tæt ved Groveledshus, giver adgang til ejendommen. Dertil kommer Fiskerhuset, der ligger ved Grovebakkevej tæt på Fussing Søs nord-vestligste hjørne, og endelig "Glashuset" eller Espelågenhus, der ligger, hvor en skovvej udmunder mod vest ved en stikvej, der forbinder Nørre Ålum Vej og Troldekovvej – og samtidig her følger en del af hovedgårdsjordens vestgrænse.

Udover området mellem avlsgården og hovedbygningen findes der en række parkeringspladser i området; en på hjørnet mod øst mellem Vasevej og Kardamsvej, en ved Gammelhave, en, hvor ovennævnte markvej støder til Vasevej, en større parkeringsplads nord for Fiskerhuset, hvor der findes badebro og omklædningsfaciliteter, og en endelig en mindre øst for Fussingøvej, små 200 meter syd for Gammelhave – hvorfra en vej fører til Fussingø Hundeskov. Parkeringsfaciliteterne vidner i høj grad om områdets rekreative status.

KAPITEL 2. KULTURHISTORIE

A. PERIODEN CA. 1540-1765

Indledning

Fussingø hovedgård blev oprettet i midten af 1500-tallet som afløser for hovedgården Gjandrup. Den gamle hovedgård Gjandrup, der antages at gå tilbage til tidlig middelalder, lå i eller ved landsbyen Gjandrup cirka to kilometer sydøst for Fussingø. Denne gård, der i middelalderen ejedes af adelsslægterne Kanne og Sommer, blev imidlertid brændt ned i 1534 under Grevens Fejde. Som en formodentlig midlertidig erstatning fik Gjandrups daværende besidder, Christiern Sommer, råderet over et stenhus ved Fussing Sø, der tilhørte Helligåndsklostret i Randers. Da Christiern Sommer dør barnløs omkring 1540, tilfalder Gjandrup hans niece Anne Sommer. Anne Sommers datter Kirsten Sandberg, der omkring 1540 var blevet gift med Albret Skeel til herregården Hegnet, arver få år senere Gjandrup efter moderen – antageligvis omkring 1544⁷. Og det er hendes ægteemand, Albret Skeel, der i løbet af 1540'erne skaber grundlaget for oprettelsen af Fussingø hovedgård – et grundlag, der udbygges og konsolideres frem til iværksættelsen af en række nye, omfattende reformer under Christian Ludvig Scheel von Plessen (1741-1801).

Oprettelsen af den nye hovedgård

I årene umiddelbart efter at Kirsten Sandberg og Albret Skeel overtager Gjandrup gods, har det gamle stenhus ved Fussing Sø muligvis tjent som forpagterbolig. Fraværet af en egentlig hovedbygning har ikke udgjort et akut problem for parret, der besad en række andre godser. Imidlertid tager Albret Skeel i 1540'erne en række initiativer, der giver det indtryk, at han nu satsede på at gøre Fussingø til sin primære besiddelse. I 1544 køber Skeel således bl.a. gården Søgård ved Fussing Sø af Christian den 3., og i 1547 får han tilladelse til at nedlægge landsbyerne Grove og Nederfussing i samme område. Og samtidig opnår han retten til Fussing Birk⁸.

Skovene i området hørte sandsynligvis til Gjandrup hovedgård og var således antageligvis allerede i Skeels eje fra begyndelsen, mens den frugtbare dal

ved Fussing Sø's vestlige ende, der nu skulle blive godset kerneområde, altså først gradvist blev samlet og konsolideret i 1540'erne. Søgård samt landsbyerne Nederfussing og Groves præcise beliggenhed og udstrækning kendes ikke, men det er oplagt, at Grove kan have ligget på bakkedraget nordvest for Fussing Sø ved Grovebakkevej – måske ved den lille bakketop kaldet *Grønne Grov* på matrikelkortet fra 1787 eller nær ovennævnte *Groveledshus*. Om den formentlig beskedne landsby Nederfussing eventuelt har ligget, hvor Fussingø hovedgård ligger i dag, kunne – set i lyset af de muligheder, terrænet byder på – synes at være et rimeligt bud. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at det stedlige birketing året inden Skeels overtagelse af birkeretten omtales netop som "*Nederfussing*" birketing⁹. Fussingø

⁷ Kirsten Sandberg og hendes søster Margrethe Sandberg havde begge arvelod i gården, men Albret Skeel gennemfører tilsyneladende et skifte med sin svoger, der gør ham til eneejer af Gjandrup. Thyge Jensen s. 101.

⁸ Heino Wessel Hansen 78 ff. og Mogens Lebech s. 274 f.

⁹ Jydske Samlinger s. 215.

birketing angives i en kilde fra 1600-tallet at have ligget nordvest for avlsgården – velsagtens på den lille høj, der siden bar navnet Tingtoft. Denne placering er ganske tæt på den nuværende hovedgård, og lå Nederfussing her, så er det oplagt at tænke sig, at Tingtoft også tjente som tingsted før landsbyens nedlæggelse og birkets navneskift.

Hvor det ovenfor omtalte stenhus ved Fussing Sø, der tilhørte Helligåndsklostret i Randers, præcis lå, vides heller ikke¹⁰. Men på landtangen, der forbinder Gammelhave med området, hvor vore dages Fussingø ligger, fandtes engang et smalt engstykke mellem vejen og Fussing Sø. På matrikelkortet fra 1787 bærer det navnet *Syg Stue Eng*, hvilket kan være en indikation på, at stenhuset har ligget her eller ganske tæt på. At navnet skyldes tilknytning til Helligåndsklostret, synes oplagt, eftersom Helligåndsklostrets arbejde særligt bestod i sygepleje. Den nordlige landtange er til dels menneskeskabt, der er tale om et dæmningsanlæg af et anseeligt omfang og betydelig alder¹¹. Eksistensen af et sådant tyder på, at vejen her tidligt har været en vigtig færdselsåre; dels mellem landsbyer som Øster Bjerregrav og Overfussing nordøst for Fussing Sø og eksempelvis Ålum sydvest for søen, dels i et videre perspektiv som en del af vejnettet mellem Randers og Viborg. Det skal givetvis også ses i dette mere over-ordnede lys, at Helligåndsklostret i Randers har bygget eller erhvervet et stenhus på stedet,

om end det specifikke formål med huset ikke kendes.

Den sidste gang, Albret Skeel vides at have skrevet sig til Gjandrup, er 1554.

Tre år senere, i 1557, skriver han sig til *Fussingholm*, mens navnet Fussingø bruges første gang i 1559¹². Selv om Albret Skeel i 1540'erne køber jord og på anden vis befæster sin position i området, så synes den udløsende årsag i forhold til beslutningen om at bygge en ny hovedgård ved Fussing Sø at være de skader, Gjandrup Enge led som følge af oversvømmelser omkring 1553. Anlæggelsen af kanaler, der skulle forsyne fæstningsanlægget ved Randers og Dronningborg Mølle, ledte til oversvømmelser langs Nørre Å, og Skeel fik bl.a. gårde i Ålum, Volstrup, Svinding og Overfussing som erstatning. Herved opnåede Skeel, at hans jordbesiddelser ved Fussing Sø nu lå omkranset af landsbyer, hvor han ejede en betydelig mængde fæstegods. En sådan situation var ønskelig administrativt såvel som praktisk, da en effektiv drift af hovedgårdsjorden forudsatte, at der var tilstrækkeligt med hoveriydende fæstegårde i relativ nærhed af hovedgården.

Uagtet hvad der har været Albret Skeels specifikke motivation for at flytte sin hovedgård, så er udflytningen af hovedgården og udskiftningen af jorden fra landsbyens fællesskab et udbredt fænomen i tiden. Netop i 1500-tallet trækkes de danske hovedgårde ud af

¹⁰ Ifølge historikeren Otto Norn (1915-2004) må stenhuset imidlertid være identisk med et i 1867 nedrevet hus, der skal have ligget i det lave terræn nær den vestlige ende af Fussing Sø tæt ved Syg Stue Eng, hvor det indgik i avlsgårdsanlægget. Trap Danmark VII, 1, 1962, s. 363.

¹¹ Fredningsteksten i Det Kulturhistoriske Centralregister lyder som følger: "Dæmning. Løber parallelt med vejen på den østlige side af denne, 2-4 m. fra vejen. Dæmningen er ca. 1½ m. bred og hæver sig 30-40 cm. over vandet. Dæmningen ser ud til at starte ved bækken i nord, og den slutter ved p-pladsen i syd. Den er ca. 190 m. lang. Stolperne står med 1½-2 meters mellemrum. Mellem de lodrette stolper er visse steder vandrette stolper, der forbinder de lodrette stolper. I dæmningens vestlige side kan tælles 88 lodrette stolper. I den østlige side kan tælles 60 lodrette stolper. Formentlig er der eller har der været flere stolper oprindeligt. På dæmningen løber en sti." Under feltet undersøgelseshistorie ses i 2009 tilføjet bemærkningen: "Tilspidsede egeplanker." <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/195421/> Journal nr.: F53-974, Det Kulturhistoriske Centralregister.

¹² Hyldgård s. 9.

landsbyfællesskaberne, og den isolerede hoved- eller herregård med en veldefineret hovedgårdslod, som man kender det fra de følgende århundreder, opstår¹³.

Det antages, at Albret Skeel har iværksat byggeriet af sin nye herregård omkring 1555. Arkæologiske undersøgelser af bygningstomten samt skriftlige kilder giver et billede af et hovedhus, der lader sig klassificere som en herreborg¹⁴. Hovedhuset placeredes på tværs af den aflange halvø Gammelhave, mens avlsgården blev lagt sydvest for hovedbygningen ved landtangen, hvorad Fussingøvej går mod syd til Ålum. Som andre såkaldte herreborge har hovedbygningen haft en vis fortifikatorisk karakter. Hvor andre samtidige herreborge som Egeskov, Hesselagergård og Borreby enten er regulære vandborge eller omgivet af voldgrave, så har placeringen på den lille halvø imidlertid gjort noget tilsvarende overflødigt på Fussingø. Det er muligt, at adgangsforholdene oprindeligt har været vanskeligere end i dag. Navnet Fussing-ø – eller som det også en tid blev kaldt Fussing Holm – antyder, at der ikke oprindeligt har været en fast adkomstvej til lokaliteten.

Hvor en ruintomt endnu røber hovedbygningens beliggenhed og udstrækning,

er der ikke spor af avlsgården eller af de økonomibygninger, der vides at have ligget nordvest for hovedbygningen. Matrikelkortet fra 1787 viser imidlertid både avlsgården og økonomibygningernes oprindelige placering. Små, senere påførte overstregninger af disse byggerier samt den af Albret Skeel opførte hovedbygning må skulle ses som udtryk for, at bygningerne har været revet ned på overstregningstidspunktet – som oplagt kunne være 1815, hvor kortet er blevet opdateret med en række nye oplysninger. Den endnu i dag til dels eksisterende have ses på matrikelkortet fra 1787 at optage hovedparten af halvøen, mens et lille område mellem hovedbygningen og avlsgården kaldes *Bleg Haug*. Haven vil blive behandlet senere, men i nærværende sammenhæng skal det bemærkes, at det naturligvis forekommer rimeligt, at der også på Albret Skeels tid fandtes en have her, ligesom en nært beliggende blegeplads også ville være meget tænkelig. Hvorom alting er, må det formodes, at området omkring det første Fussingø ikke var tæt bevokset som i dag, men udgjordes af mere eller mindre åbne arealer, der blev udnyttet til havebrug, blegning, græsning og andre praktiske formål.

Hovedgårdsjorden på Albret Skeels tid

Med nedlæggelsen af Søgård samt landsbyerne Grove og Nederfussing skabte Albret Skeel hovedtrækkene i det godslandskab, der er bevaret til i dag. Skovene dækkede også dengang højdedragene, som de formentlig havde gjort det siden oldtiden, mens de nedlagte landsbyers jorder nu samledes til større, sammenhængende hovedgårdsagre¹⁵. Som så mange andre

af tidens adelsmænd opdrættede og eksporterede Albret Skeel stude. De gode engarealer op til Vejlebak og Skals Å mod nord har givet et godt grundlag for studeopdrættet, men også i umiddelbar nærhed af avlsgården har der formentlig været gode græsningsmuligheder. Søen Sønder Made er som tidligere anført nyligt etableret i 2003 ved tilkastning af grøfter og blokering af drænrør. Og

¹³ Fritzboeger s. 39

¹⁴ <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/hvad-er-en-herreborg/>.

¹⁵ Navnet Svinding – en lille landsby umiddelbart sydvest for den del af skovene ved Fussingø, der kaldes Espelunden – kommer af svitning (afbrænding), hvilket indikerer, at man her engang i oldtiden har måttet brænde skov af for at gøre plads til en bosættelse. Hansen s. 75 f.

på matrikelkortet af 1787 ses da heller ikke nogen sø på stedet. Endvidere tilkendegiver selve navnet Sønder Made, at området ikke tidligere var en sø, men et græsklædt areal. (Made betegner et græsstykke ved en å, en strand eller et kær, og bruges mere eller mindre synonymt med betegnelsen eng). Uden dræningsforanstaltninger forvandlede Sønder Made hurtigt til en sø, og det er derfor en rimelig antagelse, at områdets status som eng ved matrikelkortets udarbejdelse i 1787 må skyldes tilsigtet afvanding. Når historiker Thyge Jensen anfører om Albret Skeel, at han *"har pløjet jord ind til agerland, han har grøftet og gravet og lagt veje og vaser over de sumpede arealer"*¹⁶, så er det fristende at gætte på, at denne grøftning bl.a. gjaldt Sønder Made, der ved et sådan tiltag har ladet sig forvandle fra et måske tidvist oversvømmet areal til en god eng med en i forhold til avlsgården belejlig beliggenhed.

De af Albret Skeel anlagte veje og vaser har haft en afgørende betydning for udviklingen af områdets infrastruktur sidenhen. Endnu bærer vejen fra Fussingø til landsbyen Læsten navnet

Vasevej, og ved foden af bakkekammen op mod Skals Ådal – en smule vest for Fussing Mølle – lå engang Vasehuset. Herfra strækker vassen, ad hvilken Vasevej løber, sig tværs over engene til foden af Læsten Bakker. Vasehuset brændte i begyndelsen af det 20. århundrede, men dets placering og udseende kendes fra ældre kort og fotos. Der var tale om et hus under godset, hvorfra trafikken over vassen kunne overvåges, og hvor der oprindeligt blev opkrævet bompeng af de rejsende, der benyttede vassen¹⁷. Denne vase skal først være anlagt i 1680'erne, men har da afløst eller afløst en eller flere ældre vaser i området¹⁸. Således nævnes allerede i

Figur 13. Vasehuset fotograferet i 1905 – året før huset brændte. Foto: Purhus Lokalarkiv.

¹⁶ Thyge Jensen s. 8.

¹⁷ Forfatteren Hugo Mathiessen anfører, at der ved vandskellet ved Mosebro fandtes *"en af Bønderne med Lyngris og Sand kummerligt vedligeholdet Vase, hvorpaa „kongelig Majestæts Alvej“ fra Lynghulerne ved Læsten søgte ud over Moserne. ..."* som i 1680-erne blev erstattet eller afløst, da Mogens Skeel til Fussingø anlagde en *"Jordvase ud over Aadalen en Fjerdingsvej Nord for Mosebro til Foden af Læsten Bakker."* Mathiesen forklarer herom videre: *"En kortere og mere bekvem Forbindelse mellem de to Købstæder [Viborg og Randers] var dermed skabt, Omegnens Bønder tilkøbte sig Færdselsret mod visse Ydelser, Rejsende maatte svare Bompeng, og forholdsvis hurtigt blev „Fussingø Vase“ den slagne Alfarvej mellem Viborg og Randers."* Hugo Mathiessen: *"Viborg Veje"*, Kbh. 1933.

¹⁸ Det er Hugo Mathiesens påstand (se ovenstående fodnote) at vassen, ad hvilken Vasevej løber, blev anlagt af Mogens Scheel i 1680'erne. Der er nu nok snarere tale om en istandsættelse, da det må være den samme vase, der omtales en passus i Randers byfogeds tingbøger dateret 9.11.1691. Her lyder det: *"Mogens Skeel til Fussing, hans fuldmægtig Anders Vinter, lod læse en advarsel, at da hans husbond har ladet reparere og opfylde den vase over kærret imellem Fussing mølle og Læsten, og for den ladet sætte en svingel som tilforn, da gives til efterretning, at hvem, som holder det for mageligt at køre samme vej, da skal der herefter gives af en bondevogn 1 skilling, af en beslagen vogn eller kaleche med 2 heste 2 skilling, og af en karet med 4 eller 6 heste 4 skilling, eftersom det er ingen landevej, men en vej, som husbondens forfar har ladet gøre for deres egen mageligheds skyld."* Mogens Skeels foged meddeler altså, at vassen ikke er anlagt af Mogens Skeel, men af hans forfar ... Uddraget her er citeret efter Bjarne Nørgaard-Pedersen, Randers byfoged tingbøger, 1573-1698. <https://archive.org/details/RANDERS>.

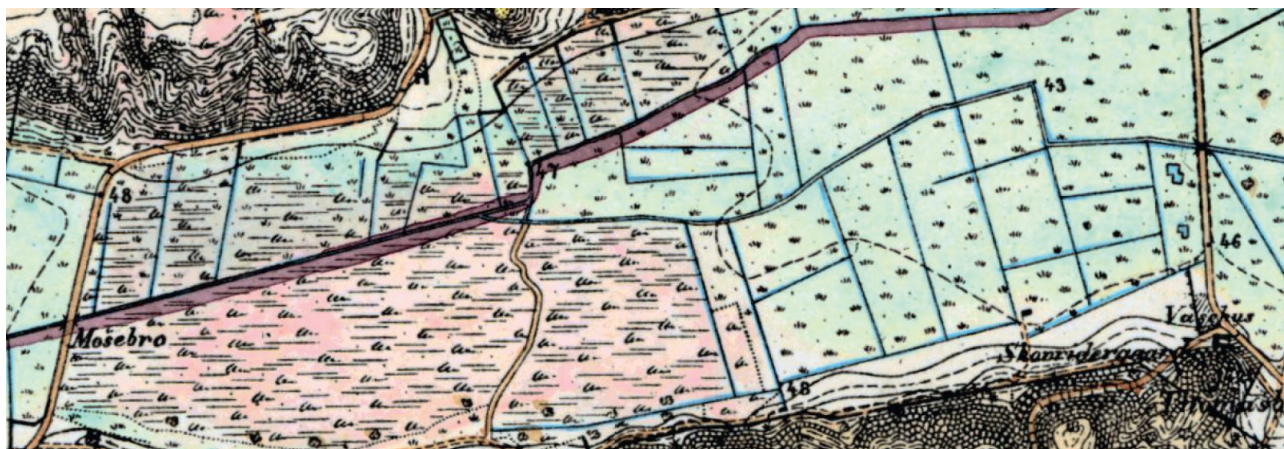
1557 ”den nye vase” gjort af Albret Skeel over Tværkjær¹⁹. På matrikelkortet af 1787 over Læsten Sogn finder man ”Tver Kier” ved sognets sydgrænse ned mod Vejlebæk, netop der hvor ældre kort bevidner, at en nu forsvunden vej gik over engene fra Fussingøs jorder. Det er tænkeligt, at vi her har Albrets Skeels nye vase. Hvor denne vase imidlertid ikke har bevaret sin funktion, har vassen, ad hvilken Vasevej fører over Skals Ådal, beholdt sin som vejforbindelse mellem Fussingø Hovedgård og Landsbyen Læsten²⁰.

En synsforretning fra 1558 beretter om anlæggelsen af flere grøfter og veje i Sønderskov. Tiltagene synes at være gjort i tilknytning til vejen fra Fussingø til Ålum. Det er dog i dag vanskeligt at afgøre, hvorvidt disse veje og grøfter er identiske med nogle af de endnu eksisterende. En oplysning om, at 22 ege var ”ophuggen”, indikerer imidlertid, at Albret Skeels aktiviteter i Sønderskoven var af et

betydeligt omfang. Synsforretningen afsluttes med et par bemærkninger om vejene ved Fussingø i øvrigt, der giver et godt indtryk af Albret Skeels overordnende ambitioner:

*”Norden for den nye grøft i skoven lå der også nogle veje derfra og i vester ned til Albret Skeels gård. Og der vesten for imellem både skove, som ordas jord (pløjejord) er, der findes ingen veje, som løber øster eller vester, uden de, der ligger til Albret Skeels gård.”*²¹

Udsagnet synes at indikere, at området havde et relativt veludbygget vejsystem, og at der altså ikke fandtes øst-vest-gående forbindelser ud over dem, der ledte til Fussingø. Albret Skeel havde med andre ord skabt en infrastruktur, der gjorde hovedgården til et naturligt centrum – en struktur, der endnu ses til dels at være bevaret.

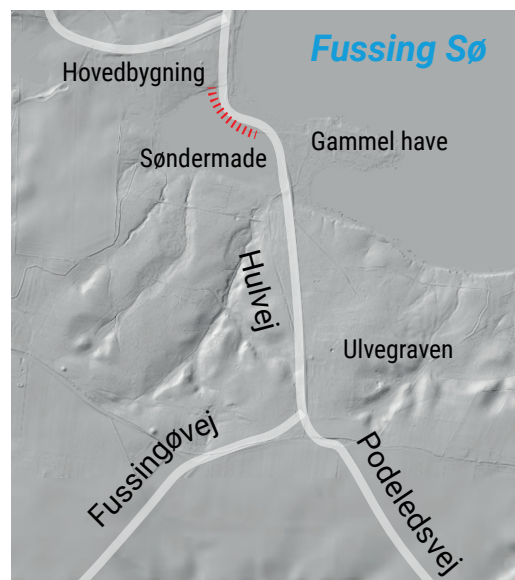
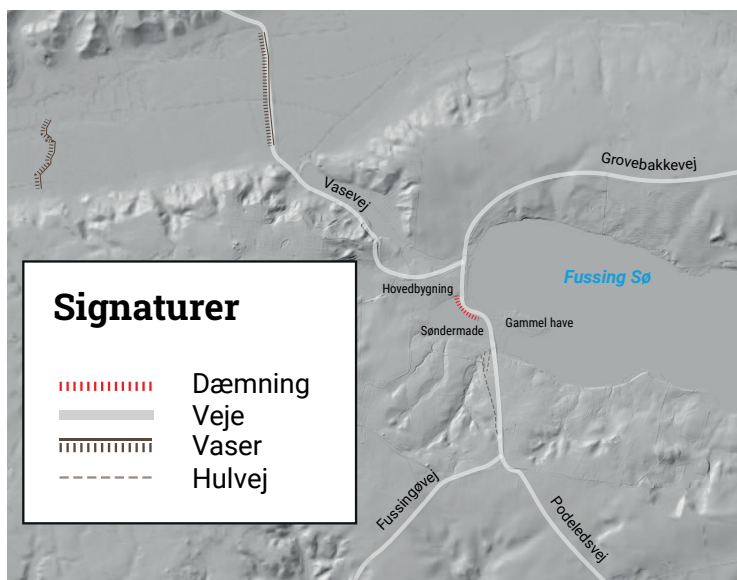
Figur 14. Et alternativ til en af bønderne anlagt, dårlig vedligeholdt vase ved Mosebro (yderst til venstre på kortet) skal – ifølge historikeren Hugo Mathiesen – være blevet anlagt af Mogens Skeel til Fussingø i 1680’erne. Mogens Skeels vase, der dog næppe var anlagt af ham, men blot istandsat, fører fra Vasehuset (længst til højere på kortet) mod nord til landsbyen Læsten. På udsnittet af målebordsbladet fra 1875 herover ses imidlertid, at der på dette tidspunkt også fandtes en vase ca. midtvejs mellem de to ovennævnte. Denne vase førte mod nord til et engområde syd for Læsten Bakker kaldet Tværkjær – og ved Tværkjær eller ”Tver Kier” havde Albret Skeel allerede i 1557 anlagt en ”ny” vase. Kortviseren.dk.

¹⁹ Samlinger til Jydsk historie og topografi 3. række 5. bind, s. 216.

²⁰ Det lader til, at Naturnationalparkens grænse mod nordvest ved Tuemosen ret præcist følger det, der formodentlig er sporene efter Albret Skeels ”nye” vase, der ellers lader til at være gået i glemmebogen.

²¹ Samlinger til Jydsk historie og topografi 3. række 5. bind, s. 216 f.

Figur 15. På skyggekortene herover ses Gammelhave med sporene efter det første Fussingø. Umiddelbart til venstre for Gammelhave løber Fussingøvej omtrent stik syd. Til venstre for vejen anes hulvejen, der orienterer sig en smule mere nordvest end Fussingøvej, indtil den ved overgangen til det lave terræn mod nord slår et slag mod øst for at fortsætte ad et hævet forløb op mod roden af halvøen, hvor avlsgårdsanlægget engang lå. Hulvejen er fredet, men ikke dateret, og det er således ikke dokumenteret, at den er et resultat af de anlægsarbejder, Albret Skeel lod udføre i Sønderskoven i midten af 1500-tallet. Bemærk hullet en smule til højre for Fussingøvej – det kaldes ulvegraven og hører til områdets fredede fortidsminder. Det kunne tænkes at være sporene efter en såkaldt iskælder, der har tjent til opbevaring af isblokke fra Fussing Sø. Men hullet ligger dog relativt langt fra søen såvel som hovedgården, hvor isen skulle bruges. Det dybe klokkeformede hul virker heller ikke oplagt velegnet til savegrav, så måske er der vitterlig tale om en gammel ulvegrav. Kortviseren.dk.

Figur 16. Ulvegraven, eller sporet efter en gammel iskælder. Foto: Mark Dyer, Museum Østjylland.

Konsolidering af hovedgårdsjord og fæstegods

Albret Skeel fik gradvist erhvervet hovedparten af fæstegodset i landsbyerne Overfussing, Volstrup, Svinding, Ålum, Venning og Gjandrup. Alle havde de, med undtagelse af Gjandrup, jorder direkte grænsende til Fussingø hovedgårdslod. I de følgende generationer søgte Albret Skeels arvinger at konsolidere hovedgårdsjorden såvel som fæstegodset. Albret Skeels søn Christen lader således i 1578 ”... opkræve ejersmænd til at omstene og stable et stykke eng på Volstrup Kær...”²² Et længere stendige, der følger skellet for den gamle

Figur 16. Hovedparten af det gamle stensatte skeldige mellem Fussingøs hovedgårdsjord og landsbyen Volstrups jorder ligger i dag udenfor Naturnationalparkens område som følge af frasalg af hovedgårdsjorder i det 20. århundrede. Mod nordvest, i udkanten af Nedenskov, er Naturnationalparkens grænse dog endnu defineret ved det gamle digeforløb.

hovedgårdsjord, mod vest – men som grundet senere tiders frasalg af jord i hovedsagen ligger vest for den kommende naturnationalpark – er identificeret som det ovennævnte stendige²³. Som faderen involverede Christen sig i stridigheder om skel og brugsrettigheder til omtvistede jorder. I vid udstrækning drejede det sig om fæstegodsets grænser, men af en sag fra 1574 fremgår det, at fogeden på Fussingø udtrykkeligt har måttet forbyde beboerne fra landsbyen Læsten at gøre brug af den nordvestligste af hovedgårdsjordens enge, Fussing Kær²⁴. Det lader til, at netop dette område var genstand for en del stridigheder. Flere gange måtte herskabet til Fussingø således også hævde rettighederne på vegne af bønderne i det nærliggende Volstrup overfor de foretagsomme naboer fra Læsten mod nord. De bløde og velsagtens lettere ufremkommelige enge på grænsen mellem hovedgårdens jord, eget og fremmed fæstegods var ikke altid lette at administrere.

Med Albret Skeels oldebarn Christen Skeel afrundes godset således, at al ejendom i de ovennævnte landsbyer Overfussing, Volstrup, Svinding, Ålum, Venning og Gjandrup nu kom til at høre under Fussingø – samt dertil nu også Årup, Bjerregrav og Læsten.

²² Samlinger til Jydsk historie og topografi 3. række 5. bind, s. 221.

²³ Laugesen.

²⁴ Samlinger til Jydsk historie og topografi 3. række 5. bind, s. 220.

Birkeret og møllepligt – bøndernes brug af og forhold til hovedgårdens landskab

Albret Skeel havde som nævnt i 1547 erhvervet birkeretten til Fussingø²⁵, hvilket indbefattede Ålum og Bjerregrav Sogne; hertil kom i anden halvdel af 1600-tallet også Læsten Sogn²⁶. I en fortegnelse over tingsteder og retsdage for Viborg Stift, som blev udarbejdet i årene 1678-1681 af Biskop Søren Glud, oplyses det, at birketinget på Fussingø holdes om lørdagen ved ”... *Fussinge Gaard, Nordvest for Ladegaarden, ...*”, hvilket da også stemmer fint med, at vi på matrikelkortet af 1787 finder betegnelsen Tingtoft umiddelbart nord for den nuværende hovedbygning og Skovridergården – hvad der i 1600-tallet må have været cirka 300 meter nordvest for ladegården²⁷. Herfra kan man skele op til den nærmeste i dag skovklædte bakke mod vest, der kaldes Galgehøj eller Galgebakken. Stedet benævnes dog Over Sneker Bak på ovennævnte matrikelkort, og hvornår navnet Galgebakken er opstået, vides ikke. At en galgebakke har været udpeget i umiddelbar nærhed af birkets tingsted, er en ganske rimelig antagelse. Imidlertid kendes ingen henrettelsessager med tilknytning til Fussing Birk.

Hoveriarbejde og retslige tvister var ikke de eneste årsager til, at bønderne fra de omgivende landsbyer måtte søge mod hovedgården; godsets vandmølle, der daterer sig til første halvdel af 1600-tallet, spillede naturligvis også en central rolle i fæstebøndernes tilværelse. De havde pligt til at bruge møllen, når de skulle have malet deres korn – og pligt til at oprense malerenden tre gange

om året samt fremskaffe møllesten, når det var nødvendigt. Møllen hørte tilsyneladende ikke under hovedgården i begyndelsen af 1600-tallet, men blev først ved kongelig resolution af 7. juli 1688 lagt ind under denne. Af birkeretsprotokollen fremgår det, at mølleren Jens Hansen i 1701 klager over, at bønderne bruger andre møller – og altså derved forbryder sig mod deres møllepligt²⁸. Mølleren fæstede møllen ved indgåelse af en kontrakt, ligesom når en bonde fæstede en gård. Af kontrakten fremgår det, at mølleren foruden de indtægter, han fik fra mølledriften, også ernærede sig ved landbrug. På matrikelkortet af 1787 ses det, at et smalt langstrakt markstykke strækker sig mod nordøst fra møllegården langs foden af bakkedraget nord for hovedgården. Nærmest møllen kaldes marken ”*Mølle Toft*”, lidt længere mod øst ”*Mølle Ager*”, mens den fjerneste del af marken betegnes ”*Under Skoven – Til Møllen*”. Endskønt området i dag er sprunget i skov, ses markens konturer endnu tydeligt på luftfotos anno 2022. Af matrikelkortet fremgår i øvrigt, at marken benævnt ”*Huus Bierg*” tidligere har hørt til møllen. ”*Møllens nye lod i siin tid*” står der skrevet hen over marken, hvilket dog på et tidspunkt er blevet overstreget. Det virker rimeligt, at man på et tidspunkt har villet koncentrere møllens jordtilliggende omkring møllegården og i stedet inddrage denne lod under hovedgården, i forhold til hvilken den da også ligger mere hensigtsmæssigt. Endelig kaldes en lille lysning i skoven

²⁵ Albret Skeel købte birket af kongen, og det er muligt, at birkets historie går tilbage til det 13. årh., eftersom Fussing nævnes som krongods i Kong Valdemars Jordebog. Lerdam s. 105.

²⁶ Lebech s. 275 ff.

²⁷ Knudsen s. 391.

²⁸ RAV B.046A Fussingø Birkedommer, justitsprotokol 1699-1703. Afsnittets øvrige oplysninger om Fussingø Mølle baserer sig på et artikeludkast til Trap Danmark forfattet af forhenværende museumsinspektør ved Møllehistorisk Samling Lise Andersen.

”Møl Snabor”, hvormed der givetvis menes et skrånende græsningsområde tilhørende møllen. Lysningen, der har en meget ukurant form, vidner om den før fredskovsforordningen endnu relativt åbne og mosaikagtige skov.

Hovedgårdens skove var af vital betydning for fæstebøndernes tilværelse. Husbyggeri, fremstilling af redskaber og hegn, opvarmning og madlavning krævede træ. Og fæstebønderne var i så henseende stærkt afhængige

Figur 17. På det øverste billede fra 1907 ses det endnu eksisterende møllehus, der skal være opført i første halvdel af 1600-tallet. Foto Purhus Lokalarkiv.

Figur 18. Stuehuset, der er sammenbygget med møllehuset, opførtes omkring 1910 (for neden tv.). Foto: Naturstyrelsen. Møllegårdens øvrige bygninger er med undtagelse af et lille bådhus opført på samme tid. De er ikke fredede, men indgår med deres røde sten og stråtekte tage smukt i helheden. Foto: GoRanders.

af muligheden for at forsyne sig i hovedgårdens skove. Traditionelt havde bønderne da således også råderet over underskoven, hvilket betød, at de kunne samle kvas, skære kæppe til gærder og i et vist omfang lade deres svin og kreaturer fouragere her. Havde de imidlertid brug for tømmer, krævede det herremandens tilladelse, i og med

denne havde råderet over overskoven; hvilket vil sige de større træer. I 1660 takseredes skovene ved Fussingø til 300 svins olden²⁹. Og en mængde bevarede kvitteringer på brændemærkning af oldensvin i godarkivet bidrager til indtrykket af, at denne anvendelse af skovene havde et væsentligt omfang i 1600- og 1700-tallet.

Figur 19. Møllen og dens agre. Ortokort, Kortviseren.dk og udsnit af matrikelkort 1787, Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen.

Barokhaven

Hvor en mængde betydelige spor i herregårdsskabet daterer sig til sidste halvdel af 1500-tallet, synes navnlig tiden efter stamhusets oprettelse i 1688 at have budt på relativt få initiativer af betydning for landskabet. En væsentlig undtagelse er dog barokhaven, der endnu i dag tydeligt erkendes på halvøen Gammelhave. Hvor gammel haven er, og hvem der har taget initiativ til dens anlæggelse, vides ikke med sikkerhed, men en række udgifter i godsregnskabet til gartnere og havemænd i årene 1703-1705 tyder på, at det med stor sandsynlighed må have været Christian Ludvig von Plessen (1676-1752). På det tidligere omtalte matrikelkort fra 1787 ses haven tydeligt; tre parallelle godt 200 meter lange stier følger halvøens øst-sydøstlige orientering,

mens en håndfuld kortere stier skærer disse vinkelret. Den midterste sti – hovedstien – fører fra ruinen efter det første Fussingø til spidsen af halvøen. Da haven blev etableret, tjente Albret Skeels gamle renæssancehus endnu som beboelse, og man har stræbt efter at få hovedbygningen og haveanlægget til at spille optimalt sammen. En halvcirkelformet plads foran husets øst-facade har muligvis tjent til at camouflere det faktum, at hovedstien ikke rammer hovedbygningens midte vinkelret, som barokkens idealer ellers ville have foreskrevet. Bevæger man sig ad hovedstien bort fra hovedbygningen, gentages cirkelmotivet i form af to runde pladser, der hvor de første tværgående stier krydser hovedstien. Efter at have krydset endnu en tværgående sti

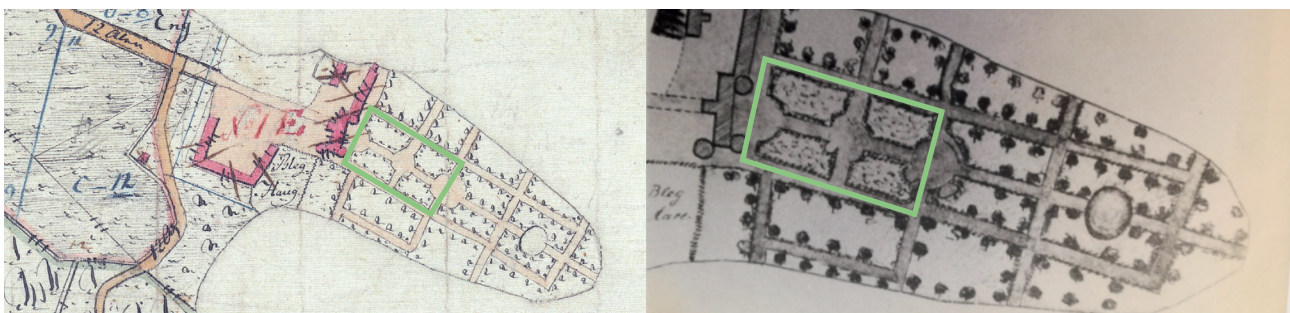
²⁹ Roussell bd. 14 s. 16.

gentages cirkelmotivet – nu i form af en rund spejldam – og efter at have krydset en sidste tværgående sti ender hovedstien ved søbredden på halvøens østligste punkt.

På kortet finder man i haven en langs stierne gentaget, nærmest trekantet signatur, der må skulle angive, at stierne er flankeret af buske eller træer. Om disse i nogle tilfælde er identiske med de lindetræer, der ses i dag, er dog så vidt vides ikke dokumenteret. Imidlertid nævner Elisabeth Grevinde Stolberg (født Plessen) i et interview trykt i Fussingøbogen (1989), at navnet Pena og årstallet 1808 er skåret i et af træerne i Gammelhaven – angiveligt skal det være navnet på en spansk officer, der opholdt sig med sit regiment i området under Napoleonskrigene. Står det til troende, må træet have været relativt velvoksnet i begyndelsen af 1800-tallet. Og at dette har været tilfældet, bekræftes af forfatteren Molbech, der i 1829 omtaler havens lindealléer som de højeste, han erindrer at have set i Danmark – endvidere hævder han, at de uden tvivl er hen ved 200 år gamle³⁰. Om end en betydelig del af lindetræerne med sikkerhed er blevet udskiftet gennem tiden, forekommer det på baggrund af disse udsagn en rimelig antagelse, at lindebuske eller -træer plantet i

rækker sammen med stierne har udgjort havens overordnede struktur siden dens anlæggelse. De ”himmelhøje” lindetræer, Molbech så i forbindelse med sit besøg i 1828, var dog næppe 200 år gamle, som han antog, men kan med rimelighed være plantet i begyndelsen af 1700-tallet, hvor godsregnskaberne som nævnt bevidner, at der blev brugt betydelige kræfter på havearbejde ved Fussingø.

Kigger man nærmere på haven, som den gengives på matrikelkortet af 1787, ser man, at den signatur, man har anvendt langs kanterne af de fire kvarterer nærmest hovedbygningen, er mindre, mere utydelig – eller mere vilkårlig – end de øvrige. Det er oplagt at tolke dette, som at der her er tale om mindre vækster, blomster, eftersom det er her, man vanligvis ville finde parterret. I dag fortsætter lindealléerne helt op til ruinen, men det er overvejende sandsynligt, at bevoksningen i de nævnte fire kvarterer i overensstemmelse med barokhavens idealer oprindeligt har været holdt lav, måske som formklippede hække med blomster imellem. På den måde har man skabt et haverum nærmest huset proportioneret i forhold til dets bredde og begrænset i dybden ved den formentlig højere bevoksning, buskettet kaldet, der har præget den østlige del af halvøen.

Figur 20. Den udaterede tegning herover til højre, der findes i arkivalier med tilknytning til Fussingø på Purhus Lokalarkiv, synes at bekræfte billedet af, at de fire kvarterer nærmest hovedbygningen oprindeligt udgjorde et parterre. Udsnit af matrikelkort 1787, Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen. Tegning: Purhus Lokalarkiv.

³⁰ Stolberg s. 159 og Nicolaisen s. 150.

Perioden ca. 1540-1765 – Afrunding

Albret Skeel samlede i 1540'erne et hovedgårdstilliggende, der endnu udgør kernen i det godslandskab, der er overleveret til i dag. Her grundlagde han en infrastruktur bestående af bygninger, veje, vaser og grøfter, der endnu i vid udstrækning lader sig erkende i dag – og som i flere tilfælde danner grundlaget for områdets moderne infrastruktur. Ydermere udviklede Albret Skeel og hans umiddelbare efterkommere i sidste halvdel af 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet Fussingø til et mønstergods, hvor hovedgårdsjorden med tiden omkransedes helt af fæstegods til alle sider, og hvor grænser hævdedes rent fysisk ved bl.a. digebyggeri eller juridisk ved fx synsforretninger varetaget af sandemænd, grander eller andre betroede repræsentanter for det lokale retssystem. Et veludbygget vejnet faciliterede de aktiviteter, der knyttede fæstebønderne til hovedgården – hoveri, retslige anliggender, formaling

af korn, anskaffelse af træ, udsætning af oldensvin osv. Og hovedgårdsjorden ses således at have fungeret i en stadig, mangefacetteret udveksling med fæstegodset, der i tiden før landboreformerne lader sig anskue som en integreret del af godslandskabet.

Oprettelsen af stamhuset Fussingø i 1688 kan betragtes som kulminationen på de ambitioner om at samle, udbygge og konsoliderer godset, der havde kendetegnet slægten Skeels virke siden Albret Skeel adkomst til stedet omkring midten af 1540'erne. Stamhusets oprettelse betød, at godset nu båndlagdes og således så vidt muligt gik uddelt i arv til den ældste mandlige arving. Herved sikredes godset som samlet ejendom frem til Lensaflysningen i 1919, om end landboreformerne forinden da skulle betyde et farvel til de store mængder fæstegods, som Albret Skeel og hans umiddelbare efterkommere havde erhvervet sig.

Figur 21. I forgrunden sporene efter det første Fussingø – i baggrunden den centrale allé i det gamle haveanlæg. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.

B. PERIODEN CA. 1765-1830

Indledning

I 1765 vendte stamherren til Fussingø Christian Ludvig Scheel von Plessen (1741-1801) hjem til Danmark efter en længere dannelsesrejse, der bl.a. indbefattede studier ved det ansete universitet i Leiden. Snart efter hjemkomsten blev han ansat ved Rentekammeret, og i 1769 fik han sæde i Generallandvæsenskollegiet, der året forinden var blevet oprettet med sigte på en styrkelse af landboreformerne.

Hans engagement i driften af sine godser og interessen for bøndernes kår var blevet positivt bemærket blandt landets ledende embedsmænd, og i de følgende år indtog Christian Ludvig en central rolle i udviklingen af tidens reformpolitik. Han hørte til blandt tidens mest liberalt indstillede godsejere, og hans indsats gjaldt ikke blot reformarbejdet på det politiske og administrative niveau – på godserne Selsø og Fussingø omlagde han driften og indførte nye dyrkningsmetoder. Således er han sammen med Albret Skeel den af Fussingøs besiddere, der har haft størst betydning for, hvorledes landskabet omkring herregården opleves i dag.

Indberetningerne

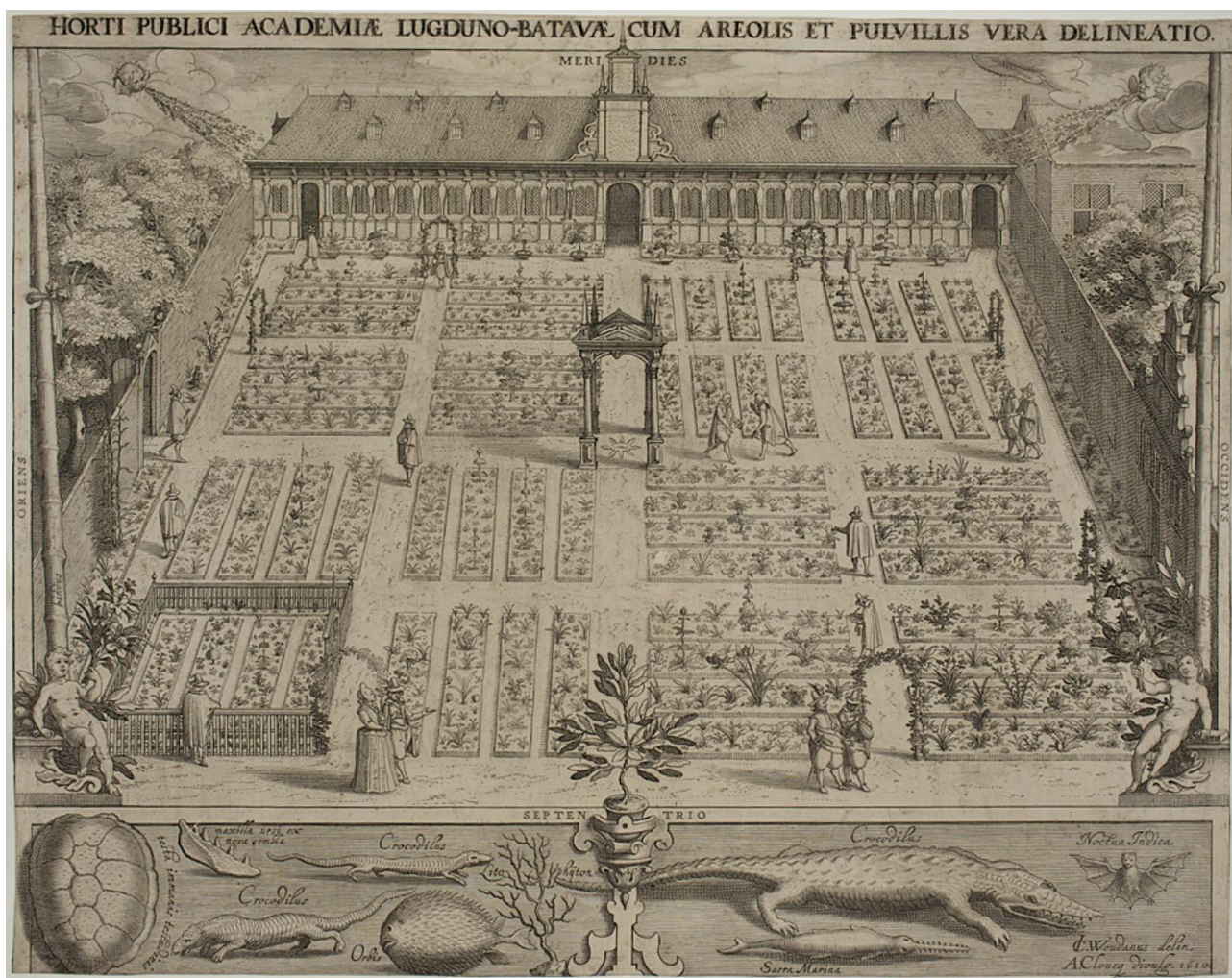
Christian Ludvig Scheel von Plessen hørte til blandt de mest liberalt orienterede godsejere i tiden, og både politisk såvel som praktisk arbejdede han for udbredelsen og implementeringen af tidens nye reformideer. Da den i 1757 nedsatte kommission til *landvæsnets fremtarv og nytte* i foråret 1759 udsendte en skrivelse med en række spørgsmål vedrørende emner som udskiftning og opløsning af landsbyfællesskabet til alle landets hovedgårde, fik den fra Fussingø et relativt hurtigt og fyldigt svar. Endnu var den da blot 19-årige greve til Fussingø dog ikke involveret i herregårdens drift i det omfang, som det viser sig at være tilfældet ni år senere, da han på ny indgiver en besvarelse til kommissionen. Her beretter han, at han per 1. maj samme år i hovedsagen har ladet hoveriet på sine besiddelser ophæve, og ydermere tilkendegiver han et ønske om at lade sine fæstebønder opnå arvefæste³¹. Skønt han anser det for nyttigt, anbefaler han imidlertid ikke ophævelse af fællesskabet, da de

Figur 22. Christian Ludvig Scheel von Plessen, kobberstik af Jonas Haas efter forlæg af Peter Cramer. Ca. 1750. SMK

³¹ Med arvefæstet fastholdes en relation mellem godsejer og bonde, men i realiteten var der med arvefæstet tale om tilnærmelsesvist selveje; arvefæsteren kunne ikke blot, som navnet antyder, lade sin gård gå i arv, men også videresælge den.

Figur 23. Universitetet i Leiden var berømt for sin botaniske have. C.L. Scheel von Plessen må have besøgt den velordnede have under sit ophold. Stik af Jan Cornelisz van't Woudt (1560-1615) og Willem Isaacsz Swanenburg (1580-1612), 1610. Creative Commons.

store hedestrækninger i området gør det vanskeligt for bønderne at indgrøfte hver by for sig³². Denne passus minder om, at nok var Fussingø hovedgårdslod skovrig, men de omkringliggende landsbyer med godsets fæstegårde og huse lå dengang i et åbent landskab, der altså i vid udstrækning havde karakter af hede. Kontrasten mellem på den ene side landsbyerne omgivet af åbent land, udstrakte heder/overdrev og på den anden den skovomkransede dal med godset ved vestenden af Fussing Sø er i løbet af de sidste to århundreder mindsket radikalt, dels ved nye tilplantninger

med skov, dels ved opdyrkning af gamle hedearealer. På maleren Rasmus Kruses gengivelse af Fussingø fra omkring 1840 fremgår det således, at bakkerne sydøst for Fussingø – dengang i hovedsagen tilhørende landsbyen Venning – ikke var delvist skovdækkede som i dag. I Kruses gengivelse ses de fuldt opdyrkede, mens en kilde fra 1828 imidlertid taler om rød blomstret lyng på gule bakker. Kilden angiver ganske vist ikke den præcise beliggenhed af de lyngklædte bakker, men de lod sig tilsyneladende iagttage fra den østlige ende af Gammel Have³³. Hvis disse bakker lader sig

³² Hansen s. 84 ff.

³³ Nicolaisen s. 147.

identificere med bakkerne umiddelbart sydvest for Fussing Sø, der var Venning bys fjernest beliggende jorder, så anes et udviklingsforløb, hvor området endnu i begyndelsen af 1800-tallet havde

overdrevskarakter, mens det omkring 1840 blev næsten fuldt opdyrket – for så i slutningen af 1800-tallet og op gennem 1900-tallet delvist at blive tilplantet eller springe i skov.

47. ad fol. 48

Fig 24. På gouachen af Rasmus Kruse fra ca. 1840 ses, hvorledes bakkerne sydøst for hovedgården – i hovedsagen Venning bys jorder – på dette tidspunkt tilsyneladende var stort set fuldt opdyrkede. Det Kongelige Bibliotek.

Hvor C.L. Scheel von Plessen i 1768 vurderede, at landskabets beskaffenhed ville vanskeliggøre udskiftningen af fæstegodset, gjorde tilsvarende udfordringer sig imidlertid ikke gældende på hovedgården. Her kunne Scheel von Plessen lade hegne og grøfte i overensstemmelse med tidens fordringer. Ved at lægge vægten på husdyrhold og næsten opgive den arbejdskrævende

korndyrkning kunne C.L. Scheel von Plessen i vid udstrækning overflødiggøre behovet for hoveri. Fæstebønderne skulle dog fortsat årligt bl.a. hjemføre to læs hø, seks læs tørv samt et skovlæs brænde til hovedgårdens betjente – og dertil holde grøfterne omkring hovedgården. De resterende hoveriopgaver afløstes mod en mindre årlig afgift³⁴.

³⁴ Hansen s. 84.

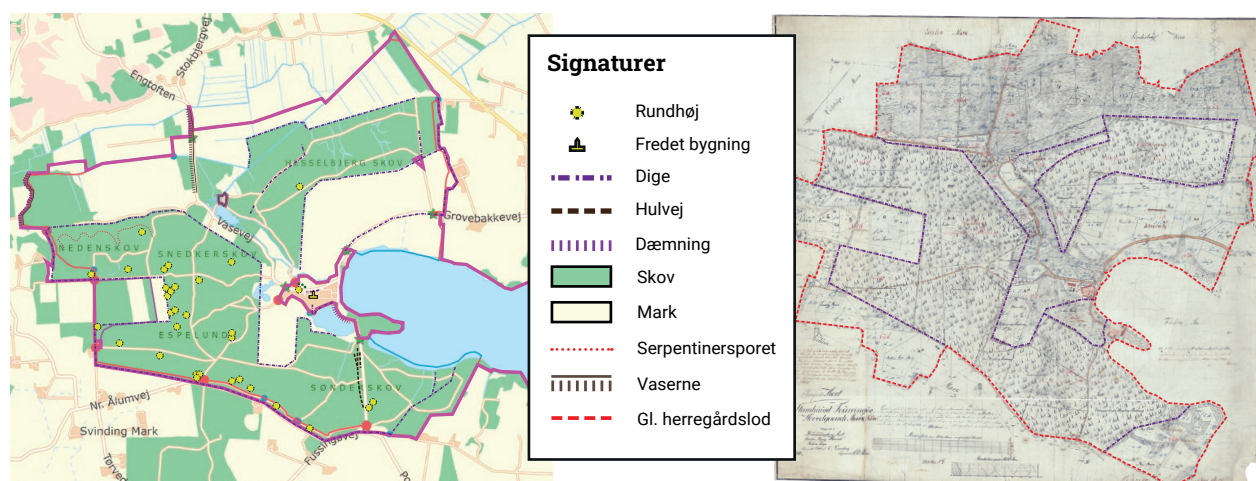
At bønderne endnu havde til opgave at hente hø og holde hovedgårdens grøfter, vidner nok i nogen grad om den øgede vægt, C.L. Scheel von Plessen nu lagde på husdyrholdet. Grøfternes vedligehold var naturligvis afgørende for at sikre en effektiv dræning af vandlidende agre – hvilket medførte et øget udbytte af græs og hø. For C.L. Scheel von Plessen gjaldt det både på Fussingø og den sjællandske hovedbesiddelse Selsø om at tilrettelægge en effektiv, ekstensiv drift, der ikke i væsentlig grad afhang af fæstebøndernes arbejdskraft. Han sigtede generelt mod at udvikle sine hovedgårde således, at de i højere grad fungerede som enheder i sig selv – uafhængige bedrifter uden den tætte udveksling med det omgivende fæstegods, som havde karakteriseret deres eksistens i de foregående århundreder. En af vejene til at opnå dette var som antydnet bl.a. at få konverteret hoveriet såvel

som diverse afgifter, som bønderne ofte betalte i naturalier, til afgifter betalt i rede penge. I stedet for fastsatte ydelser fik C.L. Scheel von Plessen herved disponibel kapital, der lod sig kanalisere ind i forskellige langsigtede investeringer på hans godser. Således blev lokale husmænd lønnet for at hegne markerne med lange diger med dobbelte grøfter på Fussingø, mens holstenske karle blev hyret til lignende opgaver på godset Lindholm: Sten og stød blev bortgravet fra hovedgårdsjordene, på Eskildsø under Selsø Gods indførtes schæferi, og på det sydvestsjællandske gods Saltø oprettedes stutteri. Fussingø var sammen med C.L. Scheel von Plessens øvrige godser på det nærmeste at betragte som et landboreformatorisk forsøgsprojekt i stor skala. I oplysningstidens ånd var målet at gøre landskabet nyttigt – og et nyttigt landskab var et velordnet landskab.

De snorlige diger og fredskovsforordningen

Det er ofte forbundet med store vanskeligheder at tidsbestemme jorddiger. Som det tidligere er beskrevet, så grøfter og graver Albret

Skeel flere gange i forbindelse med forskellige anlægsarbejder i midten af 1500-tallet, uden at vi kan sige præcis hvor. Resultaterne af de ligeledes

Figur 25. På kortet herover til venstre ses fortidsminder ved Fussingø, herunder de fredede diger. Sammenligner man med matrikelkortet fra 1787 til højre, så ses det, at de diger, der ved revisionen af matrikelkortet i 1815 blev skygget med rødt, i meget vid udstrækning er identiske med de diger, der i dag er fredede. (De væsentligste røde skyggede diger er her trukket op med lilla. Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen og Naturstyrelsen.

omsiggribende aktiviteter udført under Christian Ludvig Scheel von Plessen i sidste halvdel af 1700-tallet lader sig heller ikke uden videre bestemme. Da Scheel von Plessen som ovennævnt vides at have betalt husmænd for at anlægge diger og grøfter på hovedgården – og at denne i 1785 drives som koppelbrug – virker det imidlertid sandsynligt, at man kan tilskrive ham en del af de diger, der ses på matrikelkortet af 1787³⁵. Af matrikelkortet fremgår det imidlertid, at en revision af kortet har fundet sted i 1815. Ved den lejlighed er ”*uoverensstemmelser*” blevet korrigeret med en rødskygget linje, og det synes, at de røde linjer i flere tilfælde angiver mere regulære skel end de på kortet oprindeligt indtegnede. De røde linjer angiver ydermere ret præcist, hvor vi i dag kan iagttage områdets fredede jorddiger.

Det er en udbredt opfattelse, at denne type diger er et resultat af de beskyttelseskrav, skovene blev underlagt med fredskovsforordningen af 1805. Og matrikelkortets revision udført i 1815 vil i så fald kunne ses som dokumentationen af en udvikling, der har fundet sted mellem 1805 og 1815. At revisionen vidner om den nye situation, er da også umiddelbart oplagt, i og med der ses påskrifter på kortet, der angiver områder som ”*udlagt til hugst og rydning*”, som er blevet overstreget, og der i stedet flere steder ses anført med rød skrift ”*Bestemt til Fredskov*”. Jeg vil dog her undlade at konkludere, at alle de med rødt optrukne diger derfor først skulle være kommet til efter 1805. Revisionen kan også udmærket dokumentere ændringer, der har fundet sted i tidsrummet mellem kortets tilblivelse og fredskovsforordningens indførelse. Skovenes pleje og værn

optog netop i denne periode en række reformorienterede godsejere stærkt. Og imod at de fredede diger, vi ser i dag, først er kommet til efter fredskovsforordningen, taler, at enken Agathe Johanne von Qualen få år efter sin aktive, reformorienterede ægtefælle, C.L. Scheel von Plessens, død i 1801 søgte om kongelig bevilling på at måtte sælge Stamhuset Fussingø – sønnen Mogens Scheel von Plessen, der dør i 1819, synes slet ikke at have været involveret i driften af Fussingø, og omstændighederne vedrørende godsets drift fremstår i det hele taget præget af usikkerhed i disse år. At det meget store anlægsarbejde, som inddigningen og hegningen af skovene ved Fussingø var, skal have fundet sted, på et tidspunkt hvor enkegrevinden altså synes at have opgivet at videreføre stamhuset, virker umiddelbart mindre sandsynligt. Landøkonomen G. Begtrup (1769-1841) oplyser i *Agerdyrkningens tilstand i Danmark*, at Fussingø – i modsætning til de fleste andre hovedgårde i området – har indhegnet og fredet de 500 tønder land skov, der findes på hovedgårdsjorden. Udgivelsen kom i 1812, men Begtrup oplyser, at informationerne, der ligger til grund herfor, blev indsamlet i årene 1804, 1805, 1806 og 1807. Fussingøs skove må altså derfor senest have været indhegnede og fredede i 1807. Er skovenes inddigning og hegning sket under C.L. Scheel von Plessen, så repræsenterer diger og grøfter et initiativ, der foregriber fredskovsforordningen – er inddigningen og hegningen fortrinsvist sket under Agathe von Qualen mellem 1805 og 1807³⁶, er det udtryk for fredskovsforordningens konsekvenser. Jeg holder det første bud for det mest sandsynlige, men en

³⁵ Koppelbrug baserer sig på hegning med diger, grøfter og levende hegn. Koppelbruget blev senere afviklet på Fussingø, men det er meget tænkeligt, at de diger og grøfter, der skilte agerjorden fra skoven, bevaredes, som det fx skal være tilfældet på Moesgaard. Borberg m.fl. s. 39.

³⁶ Begtrup, Nørre Jylland III, s. 297.

grundig undersøgelse af ovennævnte indberetninger til Rentekammeret vil givetvis kunne bidrage til en afklaring.

Uanset den eksakte kronologi kan vi dog på basis af matrikelkortet fra 1787 og de tilføjede revisioner fra 1815 udlede, at herregårdslandskabet omkring Fussingø ændrede karakter i denne periode. De overordnede træk forblev ganske vist uforandrede, men udretning af skel og anlæggelsen af diger og grøfter bibragte nu marker og skove mere regulære grænser end tidligere. Samtidig betød skovenes fredning, at den lysåbne græsningsskov efterhånden forvandlede til en lukket højskov. Det samlede resultat blev en struktur kendetegnet ved en udtalt kontrast mellem et intensivt dyrket åbent land og tætte skove afgrænset ved regulære diger – en struktur, som endnu primo 2023 i meget vid udstrækning findes intakt.

Græssende kreaturer og oldensvin fik i sidste halvdel af det 18. århundrede

gerne skylden for skovenes – set ud fra et forstmæssigt synspunkt – dårlige tilstand. Svin og kvægs fouragering betød, at eg og bøg fik en forkrøblet vækst og mindre værdi som bygnings- eller skibstømmer. Sidstnævnte var i datiden en vital strategisk ressource, hvis knaphed skulle komme til at føles særligt presserende efter englændernes erobring af den danske flåde i 1807. At engagere sig i skovenes opelskning, som man gjorde på Fussingø, var således ikke blot udtryk for driftighed – eller vindskibelighed, som man kaldte det i tiden – men et patriotisk projekt. Trods den ihærdighed, der fra slutningen af 1700-tallet og op gennem det følgende århundrede blev lagt for dagen, findes imidlertid endnu på nordvendte skråninger i den såkaldte Troldeskov gamle bøge- og egetræer, hvis karakter muligvis skyldes, at de har været udsat for nedbidning af kreaturer, før fredskovsforordningens påbud effektueredes³⁷.

Rene linjer udadtil

Som hovedgårdsjorden i slutningen af 1700-tallet fremstod med mere retlinede skel end tidligere, således også fæstegodset. Allerede omkring 1775 havde C.L. Scheel von Plessen givet langt hovedparten af sine fæstere arvefæstebrev – hvad der altså i realiteten var meget tæt på selveje. Til trods for at langt de fleste administrative såvel som praktiske bånd mellem fæster og godsejer herved forsvandt, bestod forholdet dog fortsat ud fra en formel betragtning. Udskiftningen af fæstegodset havde C.L. Scheel von Plessen som tidligere nævnt indledningsvist opgivet, da indgrøftningen syntes ham at være en for bønderne uoverkommelig opgave. Efter en halv snes år må han dog have

revideret sin opfattelse. I tiden fra 1779 til 1799 udskiftedes nemlig den ene af godsets landsbyer efter den anden. De spredte jordlodder blev nu samlet i blokke, og efter behov blev gårde og huse flyttet ud af de eksisterende landsbyer. I Tånum, Bjerregrav og Læsten Sogn blev således 23 ud af 69 gårde udflyttet for at opnå et hensigtsmæssigt resultat³⁸. Herved opstod det landskab kendetegnet ved spredt bebyggelse, som i dag omgiver hovedgårdsjorden.

C.L. Scheel von Plessen deltog, som det fremgår, aktivt i den omfattende omlægning af rammerne for driften af landets jord – både på nationalt plan som medlem af generallandvæsenskollegiet og

---

³⁷ En anden væsentlig årsag til, at beplantningen endnu har bevaret noget af sin karakter, er dog formentlig også, at området i slutningen af 1800-tallet blev udlagt til plukhugstdrift. Larsen s. 205.

³⁸ Hansen s. 89.

på lokalt plan som en uhyre foretagsom godsejer. I forbindelse med udskiftningen lokalt spillede han med sit kendskab til processen fra andre herregårde

samt krongodset en nøglerolle – og har antagelig været hoveddrivkraften bag den hurtige og effektive udskiftning af fæstegodset, der fandt sted i 1780'erne.

Figur 26. Af matrikelkortet fra 1787 (rev. 1815) fremgår jordens bonitering. De enkelte agre og enge er inddelt i mindre stykker, hvor den specifikke bonitering er anført. Jordens bonitering angav, hvor mange tønder rug eller hvede der kunne høstes pr. tønde land. Fussingøs agerjord har typisk en bonitering på mellem 13 og 16 – den såkaldte Skræddertoft ved skellet til Over Fussings jorder har med en bonitering på 18 hovedgårdsjords højeste bonitering. Det ses, at den tidligere har haft en bonitering på 19, men tallet er streget ud – sikkert i forbindelse med en større nyvurdering af den danske agerjord, der fandt sted i årene mellem 1806 og 1822. Engarealerne er gennemgående boniteret væsentligt lavere, typisk mellem 2 og 8. Området umiddelbart nordvest for vandmøllen har blot en bonitering på 1 – måske er den ringe bonitering en af årsagerne til, at en del af dette område senere fik lov at springe i krat. Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen.

Dertil har han på det helt konkrete plan givetvis fra sine skove leveret tømmer til de mange nye gårde, der måtte opføres eller ombygges i forbindelse med udflytningen³⁹.

I en vis forstand markerer C.L. Scheel von Plessens engagement i landboreformerne begyndelsen til enden på forbindelsen mellem hovedgårdsjorden – der er fokus for nærværende rapport – og det omgivende land. De to størrelser, hovedgårdsjorden og fæstegodset, var

herefter ikke længere knyttet tæt sammen i kraft af godsejerens og fæsternes gensidige forpligtigelser, men udviklede sig nu mere og mere på hver sine præmisser. Endnu frem til 1852 knyttede møllepligten dog egnens bønder til hovedgården, mens deres juridiske tilknytning til Fussingø qua dets status som birk ophørte i 1815. Det år døde den sidste birkefoged, og embedet blev ikke genbesat.

Scheel von Plessens ”Maison de plaissance” – samt yderligere byggerier på hovedgårdens jord i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet

Det var C.L. Scheel von Plessen, der lod Albret Skeels gamle hovedbygning i Gammelhaven nedrive for til gengæld at opføre den nuværende hvidkalkede klassicistiske hovedbygning i 1794-1795. Materiale fra Albret Skeels nedrevne hus blev ved den lejlighed genanvendt. Avlsgården, der lå nær den gamle hovedbygning i Gammelhave, blev også revet ned, men eksisterede dog endnu delvist i 1793, hvilket en taksationsforretning bevidner. På dette tidspunkt lå imidlertid en fuldt udbygget avls- og ladegård, på det sted vi også i dag finder avls- og ladegårdsanlægget. Da

historien om flytningen af hovedgården og opførelsen af den nye hovedbygning – der er blevet karakteriseret som et ”Maison de plaissance” eller *lyssted* i stil med eksempelvis Bernstorff Slot nord for København – allerede findes grundigt behandlet andetsteds, skal emnet imidlertid ikke behandles yderligere her⁴⁰.

Fussing Mølle, der som tidligere nævnt daterer sig til begyndelsen af 1600-tallet, og det ligeledes tidligere omtalte Vasehus – der måske kom til i slutningen af 1600-tallet i forbindelse med Mogens

³⁹ Hansen s. 86 ff.

⁴⁰ For en gennemgang af avls- og ladegårdens bygningshistorie se. Israelsen s. 21-29 og for hovedbygningen Israelsen s. 31-38 samt Hyllestad s. 39-65. Fussingø, 1989, Randers Amt Historiske Samfund.

⁴¹ Vasehuset var ved folketællingen af 1787 beboet af birkefogeden Niels Gjerlev og dennes familie samt tjenestefolk, mens man i 1801 finder hans enke, en søn og en tjenestepige samme sted. Enkens bestilling er vanskelig at tyde, men der synes at stå ”Wase og Bom ... penge” eller måske snarere ”passer”, hvad der, hvis udlægningen er korrekt, indikerer, at opgaven med at passe bommen og opkræve bompengene almindeligvis blev varetaget af en af Vasehusets beboere, men blot ikke figurerede som en beskæftigelse i folketællingerne, når en husfader, hvis hovedbeskæftigelse var en anden, fandtes. I folketællingen af 1834 er birkedommerembedet nedlagt, og vi finder nu en drejlsvævers husstand på stedet. Som de foregående beboere i huset kombinerer han sit erhverv med en smule landbrug og har givetvis først og fremmest vævet for herskabet på Fussingø. Kilde: Folketællingerne Viborg Amt, Sønderlyng Herred, Aalum 1787, 1801 og 1834. Det er ikke lykkedes mig at finde oplysninger om, hvornår Vasehuset blev opført, men af fæsteprotokollen for Fussingø (1719-1868) s. 127 fremgår det, at huset i 1746 fæstes bort til birkefogeden Johan Jørhrs, og at det forinden havde været beboet af birkefogeden Eiler Lind. Selv om det ikke fremgår af fæsteprotokollen, hvem der konkret stod for at opkræve penge for at passere vasen, så synes det, at indtægterne herfra udgjorde en del af birkefogedens underhold.

Scheels (1650-1694) anlæggelse (eller istandsættelse) af vassen fra Fussingø til Læsten – udfyldte fortsat deres funktioner op gennem 1700- og 1800-tallet⁴¹. Af matrikelkortet fra 1787 fremgår det imidlertid, at der på et tidspunkt er kommet yderligere et par bygninger til på godsets hovedgårdsjord. Således ses i det hjørne, der dannes, hvor Fussingøvej når udkanten af Sønderskovs sydlige grænse og drejer 90 grader for at følge skovbrynet mod vest, et lille hus angivet, der i senere kilder benævnes Podedledshuset. Og hvor Grovebakkevej krydser hovedgårdsjordens grænse mod øst, ses indtegnet en lille lod med en signatur, der synes at angive endnu et hus, der hvor det senere benævnte Groveledshus ligger i dag. Skønt de to huse altså synes at figurere på matrikelkortet fra 1787, optræder de imidlertid ikke som husstande i folketællingen fra samme år eller i den næstfølgende folketælling fra 1801. Og signaturen for de to bygninger er da heller ikke som de øvrige bygninger angivet med rød farve og sort konturstreg: Podedledshuset er tegnet i perspektiv med sort pen, mens et lille rektangel optegnet med en lidt utydelig brunrød streg angiver, hvad jeg tolker som tilstedeværelsen af en bygning på den matrikel, der på senere kort tydeligt ses at være identisk med Groveledshusets matrikel. Om de alternative signaturer, der er angivet i de to tilfælde, skal tolkes som senere tilføjelser eller som udtryk for, at vi her fx har med bygningerne at gøre, der (endnu) ikke har karakter af beboelse, lader sig ikke umiddelbart afgøre. Blot kan vi konkludere, at stederne, hvor Podedledshuset fandtes, og Groveledshuset findes (Grovebakkevej 9), senest må have opnået en form for særskilt status ved matrikelkortets sidste revision i 1815.

Hvor der ifølge folketællingerne af 1787 og 1801 kun fandtes yderligere to husstande

på godset udover hovedgården – nemlig en på Møllegården og en i Vasehuset – så viser den næstfølgende folketælling fra 1834, at der nu foruden hovedgården, møllegården og Vasehuset også findes tre mindre husstande – alle beboet af skovfogeder og benævnt skovhuse. Foruden hovedgården, møllen og Vasehuset møder man også de tre mindre ejendomme i de følgende folketællinger. I reglen benævnes de skovhuse og angives som beboet af skovfogeder. I 1840 og 1850 optræder dog ydermere et uspecificeret hus beboet af en indsidder og dennes familie. I folketællingen af 1870 benævnes imidlertid nu pludselig kun ét hus som et skovhus – til gengæld benævnes det specifikt som *Hesselbjerg Skovhus* og lader sig derfor rimeligvis identificere med det ”skovfogedhus”, der på de høje målebordsblade, som blev udarbejdet i perioden 1864-1899, er angivet som beliggende i Hesselbjerg Skovens vestlige udkant. På Centimeterkortet (Hammershøj) fra 1878 (revideret i 1953 og 1958) benævnes en ejendom i dette område Hesselbjerg Hus. Denne ligger dog en smule længere mod syd end den skovfogedbolig, der optræder på de høje målebordsblade⁴². Ejendommens beliggenhed er imidlertid identisk med vore dages Hesselbjerg Hus (Grovebakkevej 8), der er opført i 1920 – og det er en rimelig antagelse, at den nuværende ejendom har erstattet et skovfogedhus af samme navn, der blot lå lidt længere mod nord. I folketællingen af 1870 finder vi som sagt kun ejendommen Hesselbjerg omtalt som et skovhus – i stedet for hovedgården, møllegården, Vasehuset og de tre skovhuse (samt i en periode et hus med en indsidder og dennes familie), som vi finder i de foregående folketællinger, nævnes nu i stedet sammen med hovedgården, møllegården og Vasehuset

⁴² På Generalstabens kort over Aalum fra 1878 (revideret 1907) ses en unavngiven ejendom med samme placering som de høje målebordsblade.

det ovennævnte ”Hesselbjerg Skovhus”, ”Grovedshus” og ”Podeledshus”. Sidstnævnte er i 1870 ligesom Hesselbjerg Skovhus beboet af en skovfoged, og det er nærliggende at identificere de tre nu navngivne huse med de tidligere omtalte skovfogedboliger eller skovhuse, der har optrådt i folketællingerne siden 1834⁴³. Skovfogeden Mads Andersen og skovfogeden Mette Marie Jensen, der i folketællingen af 1860 optræder som beboere i hver sin unavngivne husstand under godset, dukker da også op igen i folketællingen af 1870 som beboere i henholdsvis Hesselbjerg Skovhus og Grovedshuset, hvad der synes at bekræfte, at der formentlig er tale om de samme huse.

Navnet Podeledshuset refererer i øvrigt til podning og antyder, at huset/stedet muligvis også har haft karakter af planteskole. Det er typisk frugttræer, der podes, men udtrykket podemester har også været anvendt synonymt med betegnelsen gartner, og en eventuel planteskole på stedet kan derfor tænkes at have haft en funktion i forhold til

både godsets park/haver og skovene. Foruden skovfogeden og hans familie bor der da også en havemand i huset ved folketællingen i 1870. På matrikelkortet fra 1787 ses det tidligere omtalte lille, i perspektiv tegnede hus på stedet, hvor Podeledshuset senere stod. Øst for huset ses en smal, aflang øst/vest-gående grund i Sønderskovens sydlige udkant, en grund, der tydeligt genkendes på senere kort såvel som luftfotos anno 2022. Denne rektangulære grund skåret ind i Sønderskovens sydlige skovbryn må have været ganske velegnet til fremelskning af nye træer/buske.

Det må naturligvis også nævnes, at betegnelsen ledhus naturligvis henviser til den omstændighed, at der ved disse huse fandtes et led, som spærrede vejen for uvedkommende færdsel på godsets område. Det har formentlig været sådan, at det for disse huses beboere har været en bibeskæftigelse at passe bommen og modtage betaling fra de rejsende, der måtte ønske at benytte sig af vejene på hovedgårdsjorden. En tilsvarende funktion var som nævnt tilknyttet Vasehuset.

Figur 27. På matrikelkortet fra 1787 og på ortokortet fra 2021 ses, hvordan Fussingøvej løber stik syd gennem Sønderskov, mens skovens sydgrænse løber omtrent øst/vest. Hvor Fussingøvej når skovens udkant mod syd, ses den smalle lange grund, der engang lå til Podeledshuset. I det 20. århundrede blev der en tid holdt dyrskue her, og en pavillon opførtes ca. der, hvor Podeledsvej deler sig i to. Udsnit af matrikelkort, Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen og ortokort, Kortviseren.dk.

⁴³ Ifølge oplysninger i en mappe med håndskrevne notater Purhus Lokalarkiv har Podeledshuset været beboet fra 1816.

Figur 28. Podeledshuset skal ifølge oplysninger fra Purhus Lokalarkiv være opført af tiloversblevne sten fra nedrivningen af det første Fussingø. I lokalarkivet findes en håndskreven liste over husets beboere, ifølge hvilken huset skal have været beboet siden 1816. Huset blev nedrevet i 2014. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Yderligere undersøgelser i godsarkivet vil givetvis kunne skabe en større sikkerhed om detaljerne vedrørende udviklingen af områdets bebyggelse i 1700-tallet og det tidlige 1800-tal. Imidlertid rækker nærværende undersøgelse til at fastslå, at møllegården og Vasehuset opretholdt deres funktioner gennem hele perioden, om end sidstnævnte dog gik fra at tjene som bolig for godsets birkedommer til at tjene som bolig for en drejlsvæver, efter at stillingen som birkedommer ikke blev genbesat efter 1815. Flytningen af hovedgårdsanlægget i slutningen af 1700-tallet er velkendt og velbeskrevet, mens det er uvist om Scheel von Plessens flytning af hovedgården og reformering af skov- og landbrug umiddelbart blev suppleret med yderligere byggeri på hovedgårdsjorden. På matrikelkortet af 1787 ses ganske vist signaturer, der synes at indikere tilstedeværelsen af bygninger, netop der hvor man i dag finder Groveledshuset, og der hvor Podeledshuset engang fandtes. Men om de pågældende signaturer er tilføjet efter 1787 – fx i forbindelse med kortets revision i 1815 – kan ikke umiddelbart afgøres. Senest ved kortets revision i 1815 må der dog altså antages at have stået bygninger af en eller anden art på disse lokaliteter.

Folketællingen af 1834 bevidner, at der nu udover hovedgården, møllegården og Vasehuset fandtes tre beboede huse på hovedgårdsjorden. Det er meget sandsynligt, at disse huse, der tjente som boliger for skovfogeder, er identiske med de huse, der senere kendes som Groveledshuset, Podeledshuset og Hesselbjerg Hus. Af disse blev Groveledshuset og Podeledshuset placeret, hvor nogle af de vigtigste veje krydser hovedgårdsjordens grænser mod henholdsvis øst og syd, og som med det ældre Vasehus, der lå ved vejen, der førte fra hovedgården mod nord til landsbyen Læsten, så var en del af hensigten med deres placering at sikre kontrol med adgangen til hovedgårdsjorden. Tilsammen har disse huse tydeligt markeret hovedgårdsjordens grænser.

Hesselbjerg Hus, Podeledshuset og Groveledshuset synes, for så vidt de er identiske med de unavngivne skovhuse/skovfogedboliger, der optræder i folketællingerne fra 1834 og fremefter, fra begyndelsen at have været tiltænkt ansatte med tilknytning til skoven, såsom skovfogeder, hvorfor det er oplagt at se en sammenhæng mellem deres opførelse og C.L. Scheel von Plessens fokus på skovens pleje – om end de altså muligvis først er

kommet til et stykke oppe i 1800-tallet og måske derfor snarere spejler et tiltag til imødekommelse af nogle af de fordringer, der knyttede sig til fredskovsforordningen af 1805⁴⁴. At Scheel von Plessen dog som tidligere påpeget synes at have foregrebet en mængde af fredskovsforordningens initiativer, taler – ligesom hans enke og søns begrænsede interesse i Fussingø – for, at oprettelsen af disse skov- og ledhuse daterer sig til hans tid. Hertil kommer, at Podeledshuset angiveligt skulle være opført af sten fra det nedrevne første Fussingø⁴⁵. Hertil må dog siges, at man endnu et godt

stykke op i 1800-tallets givetvis kunne hente brugbart byggemateriale fra den gamle ruin – og fotos af Podeledshuset viser ikke detaljer, der kan afgøre, om huset er opført i slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet.

Uagtet den nærmere kronologi vidner skov-/ledhusene dog under alle omstændigheder om periodens øgede fokus på skovenes ressourcer, og visuelt/rummeligt har de været med til at cementere oplevelsen af hovedgårdsjorden som en sammenhængende og afgrænset enhed.

Figur 29. I nærværende rapport rettes fokus mod hovedgårdsjorden, men længe efter overgangen til arvefæste vedblev en række mindre ejendomme udenfor hovedgårdslodden at være knyttet til hovedgårdens drift. En af dem var det i dag nedrevne Volstruphus, der lå umiddelbart vest for skeldiget mellem Volstrup og Fussingø. Huset lå ved en mindre vej (Troldeskovvej), der førte gennem skoven mod Fussingø, og det tjente som bolig for ansatte med tilknytning til skoven. Det lange bindingsværkshus havde som det nedrevne Podeledshus stald i den ene ende og beboelse i den anden. Skønt placeret udenfor hovedgårdsjorden har det oplagt med sin placering ved vejen gennem skoven til Fussingø haft en ledvogterlignende funktion. Foto: Purhus Lokalarkiv.

⁴⁴ Forordningen om Skovenes Udskiftning, Vedligeholdelse og Fredning i Danmark af 27. sep. 1805 (Skovforordningen af 1805).

⁴⁵ Purhus Lokalarkiv, årsskrift 2017. s. 29.

Rationel skovdrift

I store træk forblev Fussingøs hovedgårdslod uforandret i perioden 1830-1945. Forholdet mellem åbent land og skov ændrede sig kun i meget beskedent omfang, og områdets overordnede infrastruktur fastholdtes i hovedsagen. Skovene blev dog imidlertid underlagt såkaldt rationel skovdrift, hvilket vil sige, at deres udvikling blev sat i system. Hvor skovene tidligere ofte var mere eller mindre selvsåede, blev de nu i vid udstrækning inddelt i beplantninger med træer af samme sort og alder. En grundig driftsplan for skovenes fremadrettede udvikling, der blev udarbejdet i 1887, giver et detaljeret indblik i skovenes tilstand og udseende på daværende tidspunkt⁴⁶. Skovenes udstrækning var som nævnt den samme som tidligere, og beplantninger med bøg og eg dominerede fortsat. Set med datidens forstmæssige blik var der imidlertid plads til forbedringer;

nogle steder var skovens vækst således uensartet eller kendetegnet ved forkrøblede træer eller træer i forfald. Overordnet set var skovene dog trods alt fortsat en stor ressource for godset, og driftsplanen fra 1887 vidner om, at der også op gennem 1800-tallet var blevet investeret i skovens drift – fx i form af granplantager. De første beplantninger med rødgran skal således være kommet til i 1845. Siden fulgte flere beplantninger med nåletræer, herunder den endnu eksisterende beplantning med douglasgraner i Humlegården, der formentlig daterer sig til tiden omkring 1887, hvor ovennævnte driftsplan blev udarbejdet. Den stadig mere intensive udnyttelse af skovene kom også til udtryk ved oprettelsen af et savværk på hovedgården i første halvdel af 1900-tallet⁴⁷. Savværket blev nedlagt i 1988.

Figur 31. Kortet, der blev udarbejdet i 1887 i forbindelse med driftsplanen for skovene under Fussingø, viser, at bl.a. området umiddelbart nord for vandmøllen – et tidligere engområde – nu havde status af birkebeplantning. Området har imidlertid ligesom Bjørnemosen lidt længere mod nordøst også rummet unge egetræer, og som Tuemose længst mod nordvest, der ikke hører med til den oprindelige hovedgårdsjord, var disse områder tidligere engarealer, der i løbet af 1800-tallet havde fået lov at springe i krat. Purhus Lokalarkiv.

⁴⁶ Driftsplan over stamhuset Fussingøs skovdistrikt (1887-1887), Fussingø Godsarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland.

⁴⁷ Jeg har endnu ikke fundet dokumenter, der bevidner oprettelsen af et savværk på godset, men i folketællingen af 1940 betegnes en ansat ved godset som "lokomobilpasser ved savværksdrift".

Skønt skovenes drift i stigende grad rationaliseredes, så forblev de dog kendetegnet ved en betydelig variation. Det afvekslende terræn og herskabets ønske om en skovdrift, der tog hensyn til vildtbestanden, spillede her givetvis en betydelig rolle. Et lille vidnesbyrd om skovenes fortsat afvekslende karakter

får vi i Anna Nannestads erindringer. Hun beskriver, her, hvordan 30-40 koner gerne dukkede op, når skoven blev givet op til plukning, hvilket betød, at egnens kvinder nu måtte plukke og sælge alle de hindbær fra herregårdens skove, som de kunne – mod dog først at plukke en krukkefuld til herskabet⁴⁸.

Dræning

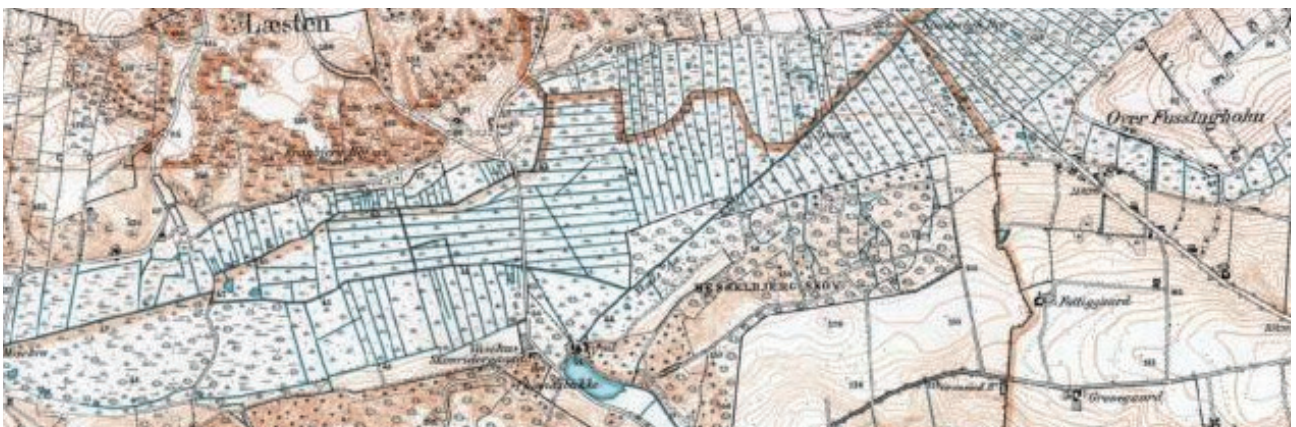
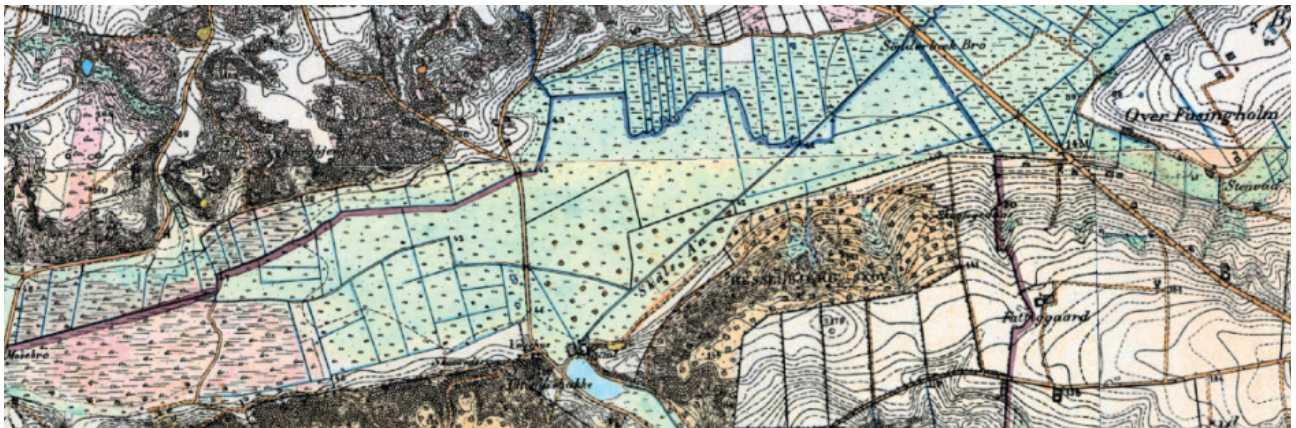
På målebordsbladet over Fussingø fra 1878 fremgår det, at Skals Åens ovre løb er blevet rettet ud, og at flere lige grøfter gennemskærer Skals Ådals enge. Overraskende nok ses det, der kunne ligne en påbegyndt kanalføring af åen, faktisk allerede på matrikelkortet af 1787. Hvis det er tilfældet, er der tale om et meget tidligt eksempel herhjemme på et forsøg på at udrette et åløb. På sognekortet over Ålums Sogn fra 1835 og på Manzas kort over Nørrejylland Pl. 4, der blev tryk i 1843, synes åen imidlertid endnu at have sit naturlige løb, og der synes heller ikke at være anlagt afvandingsgrøfter i området. Disse kort er dog ganske vist heller ikke så detaljerede som det gamle matrikelkort og de senere målebordsblade. En grundig gennemgang

af regnskabsmateriale i godsarkivet vil meget tænkeligt kunne bidrage til en nærmere datering af åløbets udretning, anlæggelsen af diverse grøfter og nedgravning af drænrør i området. Men i nærværende sammenhæng må jeg begrænse mig til at konstatere, at der muligvis har været tiltag på området allerede i slutningen af 1700-tallet, men at bestræbelserne på at afvande engene først synes at have taget fart i midten af 1800-tallet for siden at være blevet fulgt op med yderligere indsatser i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Således lod ovennævnte godsforvalter Nannestad kæret opdyrke omkring år 1900. Med kæret menes formodentlig godsets østligst beliggende enge i Skals Ådal.

---

⁴⁸ Nannestad.

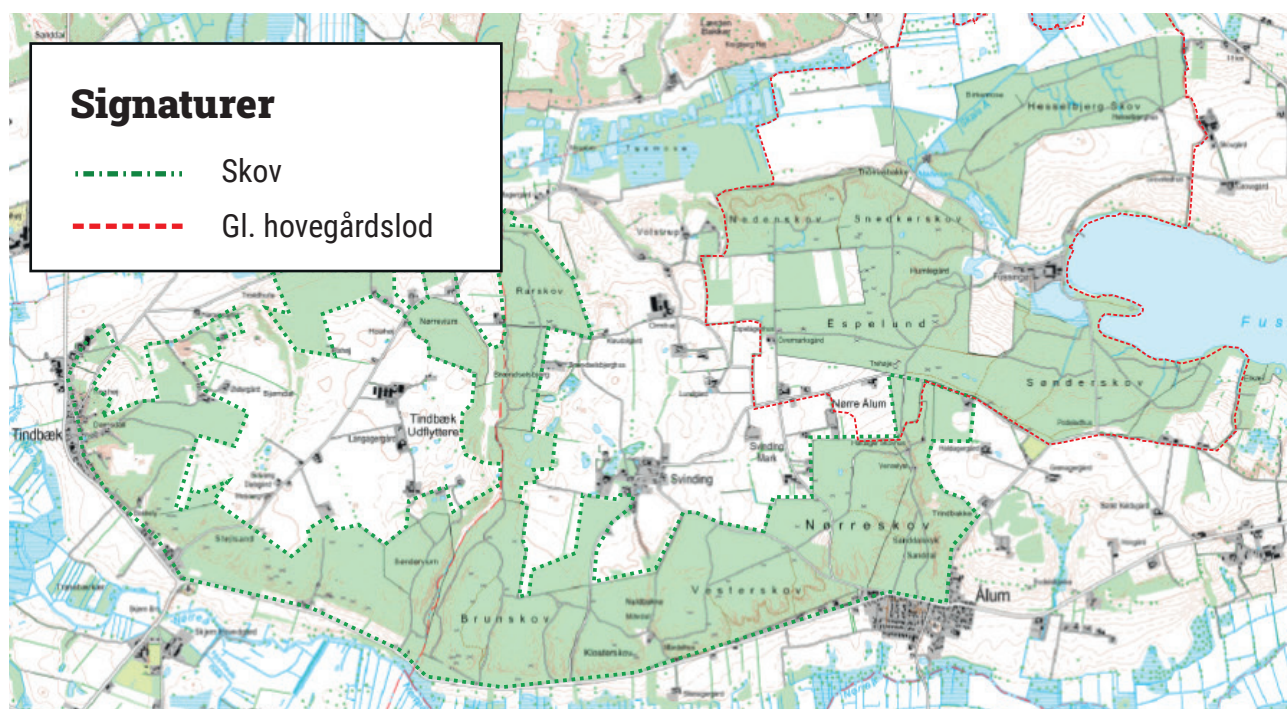
Figur 32. Øverst udsnit af matrikelkortet over Fussingø fra 1787, der viser Fussingøs engarealer i Skals Ådal, dernæst de høje målebordsblade 1878-1899 og de høje målebordsblade 1901-1971 visende samme område. På matrikelkortet fra 1787 yderst til højre anes en lige linje, der skærer sig på tværs gennem den slyngede signatur, der viser Skals Åens naturlige løb. Om der er tale om et forsøg på en udretning af åen, har jeg ikke umiddelbart kunnet afgøre, men på målebordsbladene synes den udrettede å at følge samme forløb. Man bemærker, at forskellene mellem målebordsbladene for 1878- 1899 og målebordsbladene for 1901-1971 vidner om stærkt intensiverede dræningsbestræbelser i området. Historiske kort på nettet, Geodatastyrelsen og Kortviseren.dk.

Bemærkninger om landskabet omkring hovedgårdsjorden

Som tidligere anført blev landskabet udenfor hovedgårdsjorden også præget af godsets tilstedeværelse. Dette gjaldt fortsat op gennem 1800-tallet, endskønt samspillet mellem hovedgård og fæstegods i hovedsagen ophørte. I 1800-tallet kom store områder syd/sydvest for hovedgårdsjorden således ind under godset. Der var primært tale

om overdrev/hede, der i vid udstrækning tilplantedes med skov. Særligt godsforvalteren Nannestad var engageret i dette arbejde. Også her opførtes skovfogedboliger og funktionærboliger under godset. Nannestads datter Anna bemærker i sine erindringer, at hun og andre fandt, at det karakteristiske ved bakkerne forsvandt med lynen⁴⁹.

Figur 33. De såkaldte Udskove er plantet på jord, der ikke hører til Fusingø hovedgårdsjord, hvorfor de ikke behandles nærmere i nærværende rapport. Skovene vidner imidlertid om godsets betydning ikke blot for hovedgårdsjorden, men også det omgivende landskab endnu i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Kortviseren.dk.

Fussingø som sommerbolig for et holstensk herskab

Fussingø var allerede med Christian Ludvig Scheel von Plessen blevet en bolig, der kun i mindre omfang anvendtes af herskabet. Lindholm på Sjælland var hans foretrukne besiddelse. Og heller ikke enken Agathe Johanne von Qualen (1745-1829) eller sønnen Mogens Scheel von Plessen (1778-

1819) opholdt sig meget på Fusingø. Og da sidstnævntes fætter – Mogens Joachim Scheel-Plessen (1782-1853) arvede Fusingø i 1828, knæstattes dette mønster. Mogens Joachim Scheel-Plessen opholdt sig primært på sine holstenske godser, og det samme gjorde sig gældende for hans efterslægt, der

⁴⁹ Larsen 1987.

ejede Fussingø frem til 1945. For det holstenske herskab fungerede Fussingø i perioder som en skattet sommerbolig, men aldrig som slægtens egentlige hjem. Og deres ophold på Fussingø havde ofte karakter af rekreation; jagt, rideture,

udflugter, sejlads og badning i søen hørte i den forbindelse til blandt de mest yndede aktiviteter. Badehus og bade-/bådebro anlagdes ved Gammelhaven med henblik på at facilitere de sidstnævnte aktiviteter⁵⁰.

Figur 34. Carl Scheel-Plessen (1884-1948) og datteren Elisabeth (gift Stolberg) til hest ved Fussing Sø. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Figur 35. Bådebro ved Fussingø Gammelhave ca. 1950. Foto: Purhus Lokalarkiv.

⁵⁰ Hvornår badehuset og bade-/bådebroen blev anlagt, har jeg ikke kunnet dokumentere. Grevinde Elisabeth Stolberg (født Plessen) nævner familiens badehus i Gammelhaven i "Erindringer om Fussingø 1932-1944", Stolberg 1989. s. 159, mens godsforvalter Nannestads datter Anna Nannestad (1862-1912) erindrer badeturene fra bådebroen ved Gammelhave fra sin barn- og ungdom på Fussingø. Andersen 1989 s. 178.

Figur 36. Turbåd på Fussing Sø 1910: I begyndelsen af 1800-tallet gæstede forfatteren Christian Molbech Fussingø Gammelhave, som han berømmede for sine himmelhøje lindetræer. Også Blicher besøgte Fussingø og skrev om stedet. I løbet af 1800-tallet blev stedet et populært mål for udflugtsgæster og turister, der tog på picnic ved søen, badede eller tog på bådture. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Figur 37. "Kanefarten til Fussingø" af Hans Smidth (1839-1917). SMK. Malet mellem 1898 og 1902. Steen Steensen Blicher (1782-1848) har i novellen "Eneboeren på Bolbjerg" fra 1834 givet en indfølt skildring af landskabet omkring Fussingø, og i novellen "Brudstykker af en landsbydegns dagbog" fra 1824 lader han Fussingø udgøre rammen om hovedpersonerne Morten Vinge og Jomfru Sophies kanefart; novellens romantiske højdepunkt. Blichers noveller giver sammen med digterpræsten Johann Gunløg Gunløgsen Briems (1801-1880) "Foussingøe-Riim", der blev udgivet i 1828 i Steen Stensen Blichers tidsskrift Nordlyset, og forfatteren Christian Molbechs omtale af Fussingø i "En Skrivelse fra Jylland til A.L.J. Michelsen" i Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Konst", 3. bind 1829, et indtryk af, at Fussingø allerede i 1800-tallets første årtier havde udviklet sig til et udflugtsmål for den dannede rejsende. Udstillingsfortegnelserne over Charlottenborgs forårsudstillinger røber desuden, at omkring århundredets midte fandt også billedkunstnerne vej til Fussingø, mens den folkelige turismes gennembrud i området lader til for alvor at have fundet sted i sidste halvdel af 1800-tallet.

Nye byggerier på hovedgårdsjorden

Bortset fra opførelsen af en ny forvalterbolig i 1858 forblev hovedgårdsanlægget uændret op gennem 1800-tallet. Vasehuset, møllegården og de tre skovhuse, der nævnes i folketællingen af 1834 – og som formodentlig er identiske med Hesselbjerg Skovhus, Groveledshuset og Podeledshuset – synes heller ikke at have undergået nævneværdige om- eller tilbygninger i den resterende del af århundredet. Møllen fastholder sin funktion som kornmølle gennem hele perioden, mens Vasehuset – der ved århundredets begyndelse tjente som bolig for den stedlige birkefoged – i århundredets

sidste halvdel får status af skovridergård. Podeledshuset og Hesselbjerg Skovhus var fortsat forbeholdt skovfogeder eller ansatte knyttet til skoven, mens Groveledshuset i slutningen af 1800-tallet primært synes at være blevet en bolig for ansatte med tilknytning til hovedgårdens landbrug. Ifølge oplysninger fra BBR skal det såkaldte Fiskerhus (Grovebakkevej 11) – et stråtækt bindingsværkshus beliggende mellem Grovebakkevej og Fussing Sø – være opført i 1877. Da en smedje i sidste halvdel af 1800-tallet lå placeret en smule syd for huset, kan det muligvis have været opført med henblik på at huse smedens familie. Første gang

Figur 38. På billedet herover fra 1922 ses Fiskerhuset tydeligt i forgrunden og umiddelbart bagved – en smule til venstre i billedet – den lille hvidkalkede smedje med rødt tegltag. På billedet til venstre, der skal være fra omkring 1907, synes Fiskerhuset imidlertid at være ikkeeksisterende – én mulighed kunne være, at årstallet 1877, der oplyses i BBR, knytter sig til smedjen, mens Fiskerhuset først er kommet til, da de arkitektonisk nært beslægtede funktionærboliger; Kardamshus, Hesselbjerghus og Espenlågenhus opførtes omkring 1920. Foto: Purhus Lokalarkiv.

huset med nogenlunde sikkerhed lader sig identificere i folketællingerne, er imidlertid 1921, og her bebos huset af en fisker og dennes familie. Også senere hen har huset i perioder været beboet af fiskere, der forpagtede fiskeriet i Fussingø Sø, hvilket naturligvis må have givet anledning til husets navn. Bortforpagtning af fiskeriet var relativt udbredt på herregårdene, og såkaldte fiskerhuse er ikke et ukendt element i herregårdenes kulturlandskab. Det tilsyneladende fravær af Fiskerhuset i folketællingerne før 1921, husets fravær på de høje målebordsblade fra 1878 og dets lighed med byggerier på hovedgårdsjorden fra tiden omkring 1920 giver anledning til at betvivle korrektheden af oplysningerne om husets byggeår i BBR. En mulighed kunne være, at året 1877 snarere knytter sig til opførelsen af den nu nedrevne smedje – hvis eksistens på dette tidspunkt bevidnes af ovennævnte målebordsblade.

Forbliver bebyggelsen på hovedgårdsjorden i hovedsagen uændret op gennem 1800-tallet, sker der imidlertid en række markante ændringer i begyndelsen af 1900-tallet. En ny fornem skovridergård bliver, som

tidligere nævnt, opført i 1907. Og da den gamle avlsgård brænder i 1910, opføres det avlsgårdsanlæg, der står i dag. Det store, regulære anlæg består af tre hovedlænger, der samler sig omkring en rektangulær gårdsplads, mens to lader ligger i forlængelse af anlægget mod øst. De to lader er imidlertid af nyere dato, men erstatter nogle ældre ladebygninger, der at dømme ud fra luftfotos må have været opført mellem 1922 og 1935 – muligvis i forbindelse med oprettelsen af et savværk på gården. Hertil kommer en enkelt mindre staldbygning nord for anlægget, der er placeret således, at den flugter med Vasevej frem for det øvrige anlæg, der er orienteret efter verdenshjørnerne. Bortset fra de to nævnte lader er anlægget opført i røde mursten, og alle længer er udstyret med en karakteristisk gulmalet trempel i træ. Porte og lemme er malet røde. Nordfløjen, der rummede kostaldene, har en række porte, der vender mod gårdspladsen. Portene giver staldens facade mod gårdspladsen en prægnant rytme. Deres placering skyldes, at man på Fussingø valgte at lægge staldgangene på tværs af bygningen frem for på langs.

Figur 39. Sammenholder man fotoet til venstre fra 1922 med luftfotoet til højre, der angives at være taget omkring 1935, ses det, at et par ladebygninger øst for avlsgårdsanlægget må være kommet til i de mellemliggende år. Foruden disse lader, der er orienteret øst-vest, er en mindre nord-syd-orienteret bygning kommet til ved Fussingøvej – en smule syd for det sted, hvor Vasevej støder til fra vest, og vejen fortsætter under navnet Grovebakkevej mod nord. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Også møllen fik et nyt stuehus omkring 1910. Det blev bygget i umiddelbar forlængelse af det gamle møllehus mod øst. Huset, der hviler på en kampestenssokkel, er opført i røde sten, smykket med hjørnelisener og som det ovenfor beskrevne avlsgårdsanlæg udstyret med en trempel i træ – om end sortmalet og lavere end den, der ses på avlsgården. Det vinkelbyggede gårdanlæg nordøst for stuehuset stammer formentlig også fra denne periode; anlæggets facader mod gårdspladsen er som stuehuset opført i røde sten, og som stuehuset er de udstyret med hjørnelisener. Facaderne mod gårdspladsen samt anlæggets sydgavl, der vender ud mod mølledammen, er ydermere udstyret med parvist anbragte lisener. Som stuehuset hviler længen mod nord på en kampestenssokkel. Gårdanlæggets facader mod øst og nord – ”bagsiden” – er til forskel fra det øvrige anlæg opført i tilhuggede kampesten. Foran stalden, tæt på mølledammen, ligger et mindre bindingsværkshus, hvis tavler er udmuret med røde sten. Husets facade mod vest består af sortmalede træporte, og huset synes at have fungeret som bådhus. At dømme efter bindingsværkets karakter og de relativt uensartede teglsten er huset ikke opført i forbindelse med ovennævnte ombygning, men er væsentligt ældre. Alle møllegårdens bygninger er tækket med strå.

Groveledshuset lader sig som tidligere nævnt identificere allerede på matrikelkortet fra 1787 (revideret 1815), men det nuværende hus er ifølge BBR opført i 1917. Det hviler som møllens stuehus på en kampestenssokkel og er som dette opført i røde sten. Som møllens stuehus er huset også udstyret med hjørnelisener – og i lighed med møllens gårdanlæg er Groveledshusets gavle udstyret med parvise lisener. Yderligere undersøgelser i godsarkivet vil sandsynligvis kunne afgøre, om de arkitektoniske træk, der til dels synes at være fælles for avlsgårdsanlægget fra 1910, møllegårdens stuehus og gårdanlæg fra samme periode samt Groveledshuset fra 1917, skyldes brug af samme arkitekt eller blot et generelt ønske om at give godsets byggeri et relativt ensartet udtryk.

I kølvandet på genopbygningen af avlsgården, ombygningen af møllegården og opførelsen af et nyt Groveledshus kommer en række nyopførelser: I 1920 opføres således Hesselbjerghus (Grovebakkevej 8) en smule syd for dets forgænger Hesselbjerg Skovhus; og samme år Kardamshuset (Kardamsvej 1) og Espenlågenhuset (Nørre Ålumvej 15). De tre huse er alle stråtækte med halvvalm; Hesselbjerghus er fuldmuret og hvidpudset, mens Kardamshuset er fuldmuret og hvidpudset, men med

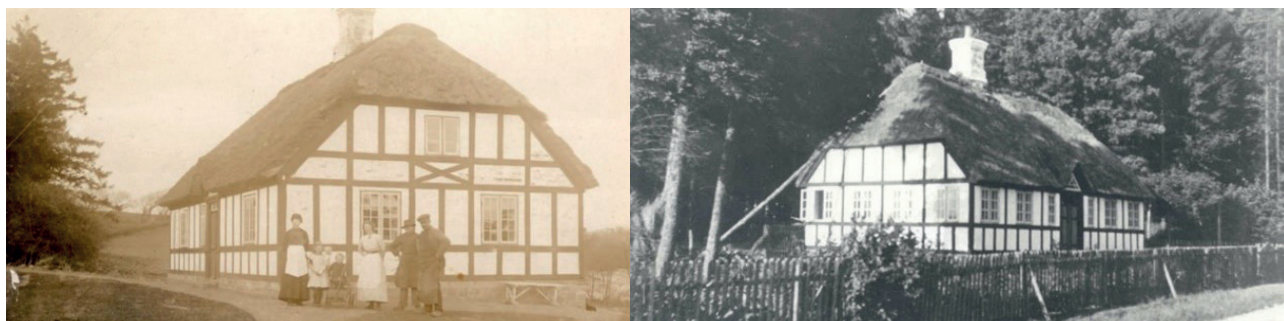

Figur 40. Cyklister ved Fussingø Mølledam. 1920. Umiddelbart til venstre – udenfor billedet – ligger møllegårdens bådhus. Midt i billedet anes en robåd. Foto: Purhus Lokalarkiv.

sort optrukne bindingsværksdetaljer. Espenlågenhus er opført helt i bindingsværk. Bindingsværket er, ligesom det også er tilfældet for det ovennævnte Fiskerhus, sort opstolpet med hvide tavler. Kardamshus og Espenlågenhus har ligesom Hesselbjerghus og det ældre Podeledshus primært tjent som bolig for ansatte ved godset med tilknytning til skoven.

Med en ny skovridergård i 1907, en ny avlsgård i 1910, et nyt stuehus og udhuse for møllegårdens vedkommende samme år, en nyopførelse af Groveledshuset i 1917 og af Hesselbjerghus i 1920 samt opførelsen af de helt nye funktionærboliger Kardamshus og Espenlågenhus samme år ... og hertil muligvis også Fiskerhuset, så fremstår 1900-tallets første to årtier for Fussingøs vedkommende som et højdepunkt, hvad angår investeringer i og udvikling af godsets bebyggelse. Samtlige af de her nævnte byggerier står fortsat intakte, og de spiller ikke blot ved deres placering en væsentlig rolle i kulturlandskabet, de bidrager også hertil med deres varierede, men forbundne udtryk – arkitektonisk viser de hen til hinanden, og de skriver sig ind i landskabet på en velovervejet måde: Som tidligere nævnt udviser eksempelvis Skovridergården i materialevalg og stil ligheder med Christian Ludvig Scheel von Plessens hovedbygning fra 1794, men er dog vendt

vinkelret i forhold til denne, så den ikke konkurrerer med hovedbygningens lange facade mod Vasevej. Groveledshuset og Espenlågenhuset markerer med deres beliggenhed overgangen fra det omgivende land til hovedgårdens præmisser – som også Podeledshuset og Vasehuset engang gjorde. Og på forskellig vis er alle disse nybyggerier med undtagelse af avlsgården præget af en bevidst traditionalisme. Valget af stråtag, når der ses bort fra skovridergården og avlsgården, og enten bindingsværk eller lisenprydet murværk vidner om, at man har ønsket en arkitektur, der adskilte sig fra den, man oplevede og oplever i de omkringliggende landsbyer. Husene fungerer herved som markører i landskabet, der viser hen til den sammenhæng, de er en del af, og de befæster fortsat i dag oplevelsen af herregårdslandskabet som en kulturhistorisk enhed. Endelig må det pointeres, at husene på karakteristisk vis indskrifter herregårdskulturens traditionelle hierarki i landskabet: som nærmeste nabo til hovedbygningen, den fornemme skovridergård, lidt længere borte vandmøllen med dens anseelige stuehus – og spredt i landskabet de resterende mindre funktionærboliger, der i overensstemmelse med deres oprindelige beboeres plads i hierarkiet fremstår mere beskedne – om end dog stadig velbyggede.

Figur 41. Fiskerhuset til venstre skal ifølge BBR være opført i 1877, og Espenlågenhus til højre i 1920. Da jeg ikke har kunnet spore Fiskerhuset i folketællinger fra 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet, hælder jeg dog til den overbevisning, at huset blev bygget samtidig med Kardamshus, Hesselbjerghus og Espenlågenhus. Foto: Purhus Lokalarkiv.

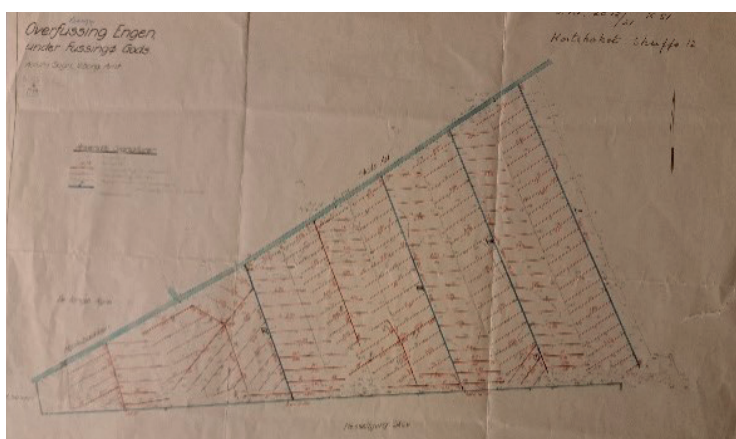

Figur 42. Husbjerg Mark syd for hovedgården, muligvis fotograferet fra skovridergården. Marken er indrammet af tætte skovbryn mod syd, øst og vest. Foto: Purhus Lokalarkiv.

Reduktioner af hovedgårdstilliggendet i det 20. århundrede

Skønt hovedgårdsjorden i store træk har bevaret sin udstrækning og sin overordnede struktur siden 1700-tallet, er der dog sket visse ændringer i det 20. århundrede. Volstrup Marken i hovedgårdsloddens vestlige udkant blev således allerede solgt fra i begyndelsen af 1900-årene, og en mindre gård oprettet på den udskilte matrikel. Og i kølvandet på lensafløsningen blev den ligeledes yderligt beliggende Nymark – øst for Sønderskov – udskilt med henblik på oprettelsen af to statshusmandsbrug. Aalum Skovmark

og Smede Mark syd for Espelunden blev solgt fra kort efter statens overtagelse, hvorefter en række mindre ejendomme også blev oprettet her. Endelig blev en del af de nordligst beliggende engarealer solgt fra, i forbindelse med at dette område blev drænet, mens den østlige del af den såkaldte Tuemose (tidligere Volstrup Mark) til gengæld må være blevet lagt til godsets jord. Herefter kom hovedgårdsjordens grænse mod nord i vid udstrækning til at følge de nu snorlige vandløb, der fortsat lader sig iagttage her.

Figur 43. Talrige dræningskort over Fussingøs enge findes i Purhus Lokalarkiv. Her er det dræningsplanen for de nordøstligst beliggende enge op mod den nu kanalførte Skals Å, der ses.

AFRUNDING

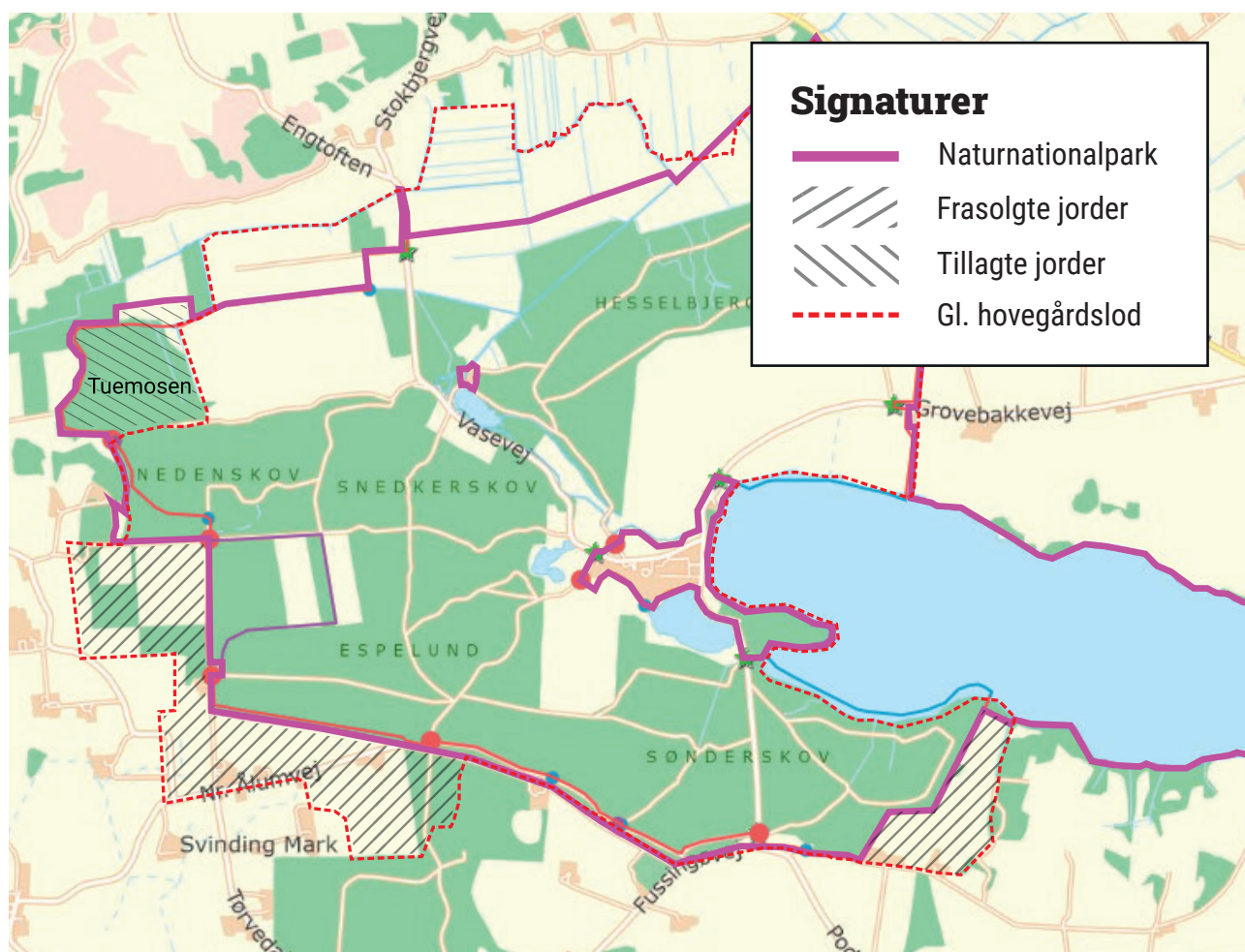
Indledning

Med statens overtagelse af Fussingø i 1945 ophørte små 400 års privat godsdrift. Herregården var nu en herregård uden herskab, og skovene fik status som statsligt skovdistrikt. Landbruget forpagtedes fortsat bort på traditionel vis. Særligt i løbet af 1990'erne fik naturhensynet imidlertid øget betydning for både skov- og landbrugsdriften.

Fra mekanisering og dræning til økologi og naturskov

Som det fremgår af sidste afsnit i foregående kapitel, så har hovedgårdsjordens grænser undergået visse ændringer i det 20. århundrede – ikke mindst efter statens konfiskering af godset i 1945. De yderområder, der blev solgt fra i den forbindelse, var

helt overvejende agerjord. Og med oprettelsen af statshusmandsbrug og mindre landejendomme på disse områder fastholdtes denne status. Trods ny bebyggelse og infrastruktur blev den overordnede struktur – skellene mellem skov og ager – dog opretholdt.

Figur 44. Jorder, der blev solgt fra i det 20. århundrede (Skraverede) samt Tuemosen, der blev lagt ind under godset i 1800-tallet. Ortokort, Kortviseren.dk

De tidligere omtalte reguleringer af grøfter og vandløb i Skals Ådal medførte ændringer af hovedgårdsjordens gamle nordgrænse, der oprindeligt fulgte vandløbenes naturlige løb. Mindre reguleringer af grænsen fandt sted flere gange i forbindelse med diverse reguleringer, men mest vidtgående var afståelsen af et større engområde umiddelbart nordvest for Vasevej, der fandt sted efter statens overtagelse. I 1950'erne fortsatte arbejdet med at afvande Fussingøs jorder. Driften, der fortsat var bortforpagtet, blev mekaniseret og intensiveret. Traktorer blev indført, og produktionen blev forøget⁵¹. Staten tog imidlertid også, med fredningsbestemmelserne for området af 1953 og 1956 skridt til at beskytte naturværdier og landskabelige herligheder. Skovene blev ikke drevet intensivt, og i 1980'erne nedlagdes det tidligere omtalte Fussingø Savværk. I 1993 udpegedes som et led i en såkaldt

naturskogsstrategi dele af skovene ved Fussingø som urørt skov, mens andre dele udpegedes til plukhugst, stævningsskov og græsningsskov – skånsomme, fra kulturhistorien velkendte driftsformer⁵². I 1996 omlagdes landbruget på Fussingø til økologi; først blev jorden dyrket i omdrift, men siden 2018 anvendtes arealerne udelukkende til produktion af græs. Og fra 2019 ophørte al gødskning⁵³. Det er tidligere omtalt, hvordan søerne Kardam, Krogdalsmade og Søndermade opstod i henholdsvis 1993, 2000 og 2003 som resultatet af sløjfede drænsystemer, og hvordan et omstryg blev etableret vest om mølledammen i 2016. Oprettelsen af Naturnationalpark Fussingø har betydet et fortsat arbejde med tilstopning af dræn og blokering af grøfter med henblik på at etablere en mere naturnær hydrologi. Ligeledes er græsproduktionen ophørt, med forventning om at der i løbet af 2023 vil blive udsat helårsgræssende stude og krondyr.

Figur 45. Fussingø Savværk i 1988 – kort før lukningen. Foto: Tove Bertelsen; Purhus Lokalarkiv.

⁵¹ Kirk.

⁵² Skov 1993.

⁵³ Naturstyrelsen, projektbeskrivelse Fussingø s. 11.

Fussingø i kontekst

Fussingø repræsenterer som herregårdslandskab en lang og righoldig arv. Hovedgårdens oprettelse i midten af 1500-tallet og den dermed forbundne koncentration af jordtilliggendene og udvikling af landskabets infrastruktur fremstår endnu i dag som et godt eksempel på datidens typiske stræben efter at flytte hovedgården ud af landsbyfælleskabet og følgelig skabe et selvstændigt godslandskab. Talrige diger og skel vidner ydermere tydeligt om landboreformernes betydning – og hvad områdets bebyggelse angår, ses navnlig det 20. århundredes første to årtier at have sat deres præg i form af byggerier, der på en gang

udtrykker moderniseringsambitioner og traditionsbevidsthed. Mange paralleller til andre danske herregårdslandskaber kan påpeges; skovene, betydelige haveanlæg, store marker, solitære træer, diger og en varieret bebyggelse, der foruden selve hovedgården rummer eksempelvis mølle og/eller funktionærboliger, er alt sammen elementer, der karakteriserer det danske herregårdslandskab. Effektivisering af landbrugsdriften, udbygning af infrastruktur, urbanisering mv. har imidlertid betydet, at kun de færreste herregårdslandskaber fremstår med den helhedskarakter, der kendetegner Fussingø.

Figur 46. De gamle egetræer langs Vasevej – et typisk karakteristikum for velbevarede herregårdslandskaber. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.

Kilder

Driftsplan over stamhuset Fussingøs skovdistrikt (1887-1887), Fussingø Godsarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland.

Fussingø Birkedommer, justitsprotokol 1699-1703, RAV B.046A.

Folketællingerne Viborg Amt, Sønderlyng Herred, Aalum 1787, 1801, 1834.

Forordningen om Skovenes Udskiftning, Vedligeholdelse og Fredning i Danmark af 27. sep. 1805 (Skovforordningen af 1805).

Fæsteprotokollen for Fussingø (1719-1868), Landsarkivet for Nørrejylland.

Hæfte med noter om Fussingø og husene under Fussingø, forfattet af Pastor Peder Jensen, Purhus Egnsarkiv.

Kort over de Foussingøe inderliggende Søer, 1841, Purhus Lokalarkiv.

Håndtegnet kort over Gammelhaven, udateret, Purhus Lokalarkiv.

Upubliceret artikeludkast om Fussingø Mølle af Lise Andersen, tidligere museumsinspektør ved Møllehistorisk Samling.

Kilder på nettet

Danmarks Naturfrednings hjemmeside med henvisning til fredningskendelser: <https://www.fredninger.dk/fredning/fussing-soe-og-fussingoe-hovedgaard/>

Dæmningsanlæg ved Fussingø. Journal nr.: F53-974, Det Kulturhistoriske Centralregister: <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/195421/>

Matrikelkort, høje målebordsblade, centimeterkort, skyggekort og ortokort: <https://kortviseren.dk/side/forside.html>

Naturnationalparkerne i Danmark: <https://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/naturnationalparker/>

Randers byfoged tingbøger, 1573-1698. Transskriberet ved Bjarne Nørgaard-Pedersen <https://archive.org/details/RANDERS>

Udlægning af statsskove som urørte: <https://mim.dk/natur/uroert-skov/>

Jordsartskort 1:200.000 GEUS <https://www.arcgis.com/apps/mapviewer/index.html?layers=42979968643649e2949bf5f32ac9330c>

Litteratur

- Andersen, Lise : ”*Nedrevne huse*”, i: Purhus Lokalarkiv, årsskrift 2017.
- Andersen, Lise : ”*Glimt af Dagliglivet på Fussingø*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 175-184.
- Begtrup, Gregers : *Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark*, Nørrejylland I, Kbh. 1808.
- Berntsen, Arent : *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, Kbh. 1656.
- Blicher, Steen Steensen : *Viborg Amts Beskrivelse*, Kbh. 1839.
- Borberg, Laurits m.fl. : *Moesgaard Kulturlandskab – En vejviser*, Moesgaard 2020.
- Christensen, Villads (red.) : *Samlinger til jydsk historie og topografi*, 3. række, 5. bind, Aarhus 1906-1908.
- Erichsen, John og Mikkel Venborg (Red.) : *Herregården, Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger* bd. 1, bd. 2, bd. 3, og bd. 4. Nationalmuseet, 2004-6.
- Fritzbøger, Bo : ”*Det åbne lands kulturhistorie - gennem 300 år*”, Frederiksberg 2004.
- Hansen, Heino Wessel : ”*Af Fussingø Gods’ Historie*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 75-100.
- Hyldgård, Inger Marie : ”*De Arkæologiske undersøgelser af Fussingø Borgruin*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 9-20.
- Hyllestad, Nicolaj : ”*Det nye Fussingøs Bygningshistorie*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 39-66.
- Andersen, Britta og Klaus Højbjerg (red.) : *Herrens Mark – det danske herregårdslandskab*, Gammel Estrup 2022.
- Israelsen, N.J. : ”*Fussingø i 1700-tallet*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 21-30.
- Israelsen, N.J. : ”*Fussingøs Nye Hovedbygning*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 31-38.
- Jensen, Thyge N. : *Gehejmeråder og Lensgrever, Herrerne til Fussingø 1702 – 1947*, Fussingø-gruppen 1999.
- Jensen, Thyge N. : *De adelige fruer til Fussingø*, Randers Amts Historiske Samfund 1994.

- Jensen, Jens : ”*Malerfamilien Thrane på Fussingø*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 125-144.
- Jensen, Thyge : *Herremænd med gyldne kæder, Herrerne til Fussingø ca. 1500-1702*, Fussingø 1998.
- Jensen, Thyge : ”*Om Ejerne af Fussingø og Deres Tilknytning til Godset*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 101-124.
- Johannsen, Ebbe : ”*Ovnene på Fussingø*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 67-74.
- Kirk, Lisbet : ”*Carl Kirk Iversen fylder 90 år: Han lagde landbruget om på Fussingø om til nye Tider*”, i: Randers Amtsavis, 28 sep. 2019.
- Knudsen, Hans : ”*Gamle jydsk tingsteder og Retsdage med en fortegnelse derover fra Viborg Stift*”, i: Christensen, Villads (red.), *Samlinger til jydsk historie og topografi*, bind 4. række, 3. s. 351-396.
- Krag-Nielsen, Niels H. : *Straffet på livet, henrettelser i Danmark 1537-1892*, Kbh. 2018.
- Larsen, Børge H. : *Skovens træer og de gamle krøniker fortæller om Fussingsøs historie*, Skovhistorisk Selskab 1987.
- Laugesen, Bertel : *De Gamle kampestensdiger i Ålum Sogn*, i: Purhus Lokalarkiv, årsskrift 2004.
- Lebech, Mogens : ”*Jyllands gamle retskredse*”, i: Christensen, Villads (red.), *Samlinger til jydsk historie og topografi*, Bind 5. række, 2 (1935-1936)
- Lerdam, Henrik : *Birk, lov og ret: birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. København 2004.
- Mathiessen, Hugo : *Viborg Veje*, Kbh. 1933.
- Nannestad, Anna : *Det gamle hjem på Fussingø*, Fussingø 1995.
- Nicolaisen, Frits : ”*Romantikens Fussingø*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 145-158.
- Norn, Otto : ”*Albret Skeels Fussingø, en jydsk Herreborg*”, i: Fra Randers Amt 1956. s. 71-86.
- Norn, Otto : ”*Fussingø*”, i: Trap Danmark VII, 1, 1962, s. 363.
- Pontoppidan, Erik : ”*Den Danske Atlas*”, København 1768.
- Porsmose, Erland : *Hovedgårde og godslandskaber*, i: Etting, Vivian og Per Grau Møller (red.), *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Kbh. 1997, s. 79-97.
- Roussell, Aage (red.) : *Danske Slotte og Herregårde*. København 1963-1968.

Tipsmark, Kasper
Steenfeldt

: *Hvad er en herreborg?*, Danmarkshistorien.dk 2019.

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/hvad-er-en-herreborg>

Skov, (Skovrider)

: ”*Naturskov på Fussingø*, i: Purhus Lokalarkiv, årsskrift 1993.

Stolberg, Elisabeth

: ”*Erindringer om Fussingø 1932-1944*”, i: Nicolaisen, Frits og Palle Schødt Rasmussen (red.), *Fussingøbogen*, Fussingø 1989. s. 159-174.

Figur 47. Dobbeltgrøftede diger langs Husbjerg Mark. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.

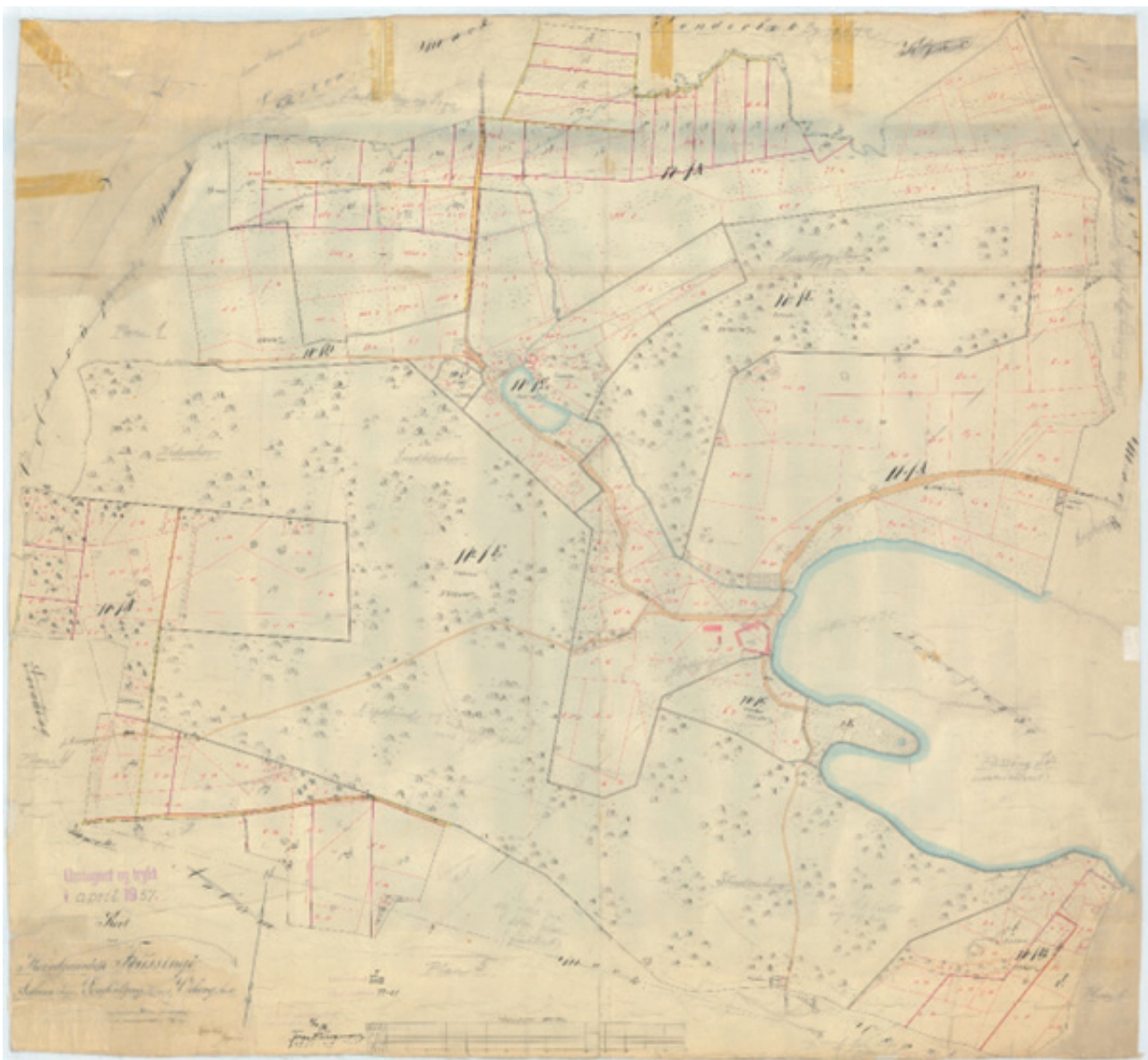

Figur 48. Kirkestien fører fra hovedbygningens park over Sønder Made og gennem Sønderskoven. Oprindeligt fortsatte den videre mod syd til Aalum Kirke, hvor herskab og tjenestefolk gik til kirke. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.

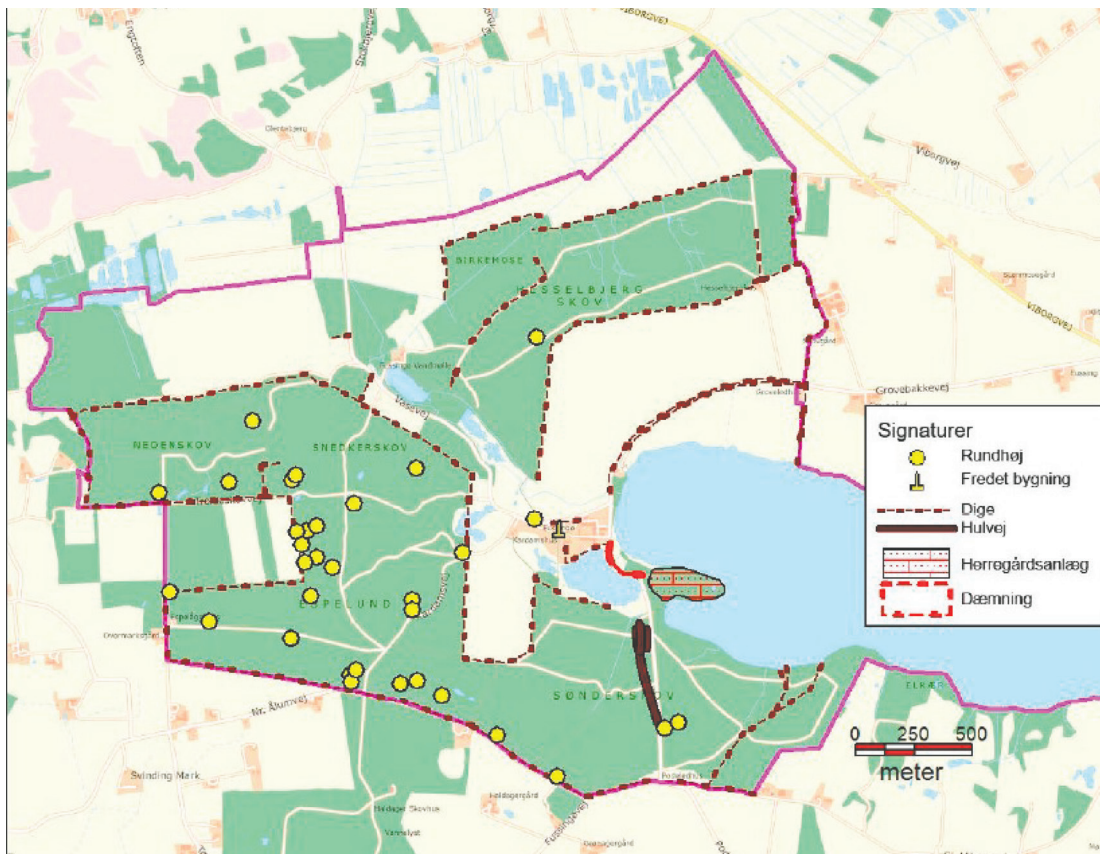

Figur 49. "Trehøje" kaldes tre markante gravhøje i den sydlige del af Sønderskoven. På skyggekartet her ses de ligesom det snorlige fredede hovedgårdsdige langs Aalumvej tydeligt. Ligeledes ses resterne af et ældre, lettere slynget dige. Kortviseren.dk.

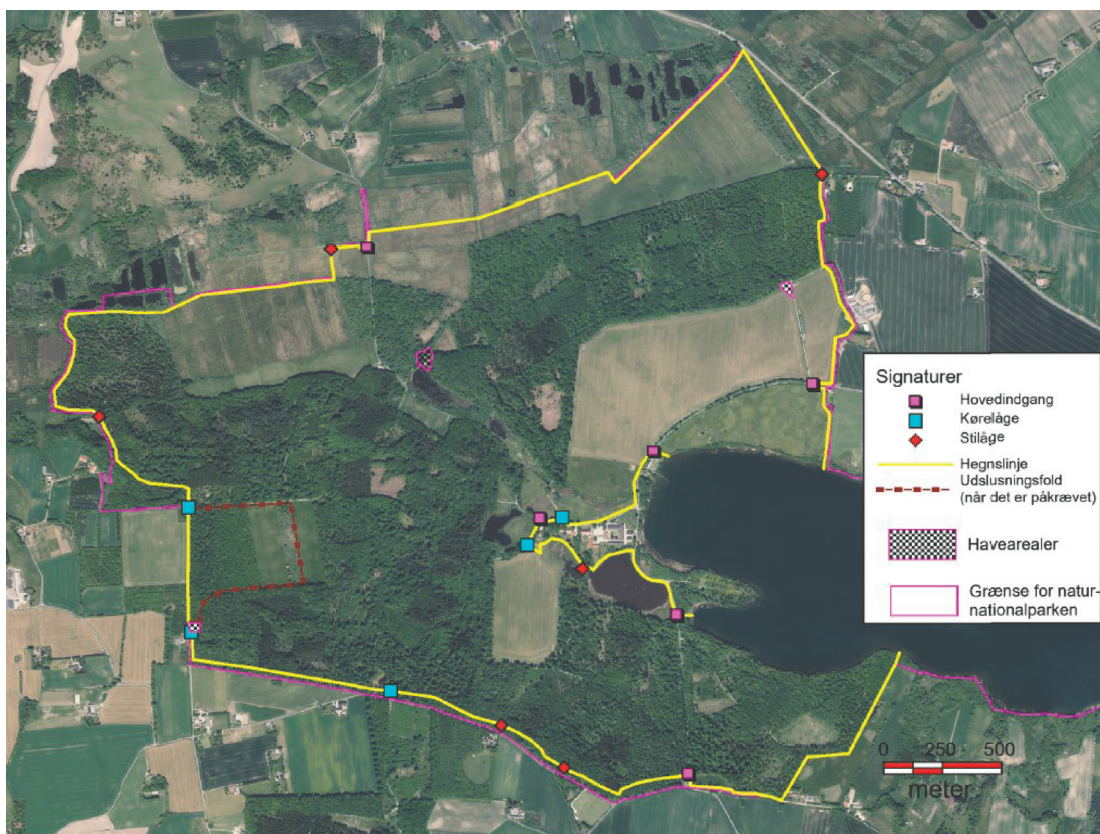

Figur 50. Matrikelkortet trykt i 1957 viser, at hovedgårdsjorden endnu havde næsten samme udstrækning som i 1787 – dog var markerne længst mod sydvest og sydøst nu udstykket til husmandsbrug. Historiske kort på nettet. Geodatastyrelsen.

Kort over Naturnationalpark Fussingø med angivelse af fredede fortidsminder. Naturstyrelsen.

Naturnationalpark Fussingø. Naturstyrelsen.